

3 фронту за парту

KAMUNIKAT.Org

Падарожжа дамоў

Вызваліла мяне Савецкая Армія 5 лютага 1945 г. ва Усходняй Прусіі, мабілізавала ў свае рады і пагнала на фронт, дзе я быў паранены. Дэмабілізавалі мяне 31 снежня 1945 г. у Бабруйску. Трымалі нас пад Бабруйскам з дэмабілізацыйнымі картамі ад 1 да 7 студзеня 1946 г. І толькі пад вечар 7 студзеня завезлі нас на вакзал у Бабруйск. Мяне аднаго пасадзілі ў цягнік Бабруйск — Гомель. Ад'язджаючы, я паглядзеў на маленькія дамы Бабруйска і ахвотна з імі развітаўся. Ехаў я ўсю ноч. Ранкам, 8 студзеня, я выйшаў з цягніка на вакзале ў Гомелі. Я прыйшоў на вакзал і пагядзеў на расклад цягнікоў. Цягнік на Брэст ад'язджаў пад вечар. Цэлы дзень трэба мне правесці на вакзале. Навокал было поўна снегу, горад быў разбураны і нецікавы, каб недзе з маім багажом цягацца. І так я марудна правёў увесь дзень у Гомелі на вакзале і на прываказальнай плошчы. Пад вечар пад'ехаў цягнік у Брэст. Усе кінуліся ў вагоны. Мне пашанцавала заняць у вагоне верхнюю полку. Пачаткова было душна, аднак, калі цягнік пачаў ехаць, я, узяўшы свой багаж пад галаву, пачаў драмаць, а потым заснуў. Прачынаўся я, калі цягнік спыняўся на станцыях Пінск і Кобрын.

У Брэст мы прыехалі 9 студзеня 1946 г., калі ўжо зусім было відна. Я выйшаў на вакзал і паглядзеў на расклад цягнікоў. Быў толькі адзін цягнік у Чаромху, аднак ад'язджаў ён таксама пад вечар. І зноў трэба было чакаць цэлы дзень. Далёка ад вакзала я не мог адысці, бо нідзе я не мог аставіць свайго багажу. Я Брэст знаў яшчэ з 1939 г., калі амаль тры месяцы вучыўся ў чыгуначным тэхнікуме і жыў на кватэры ў знаёмых бацькі. Грошай я пры сябе не меў і не мог нічога купіць. Еў я толькі сухі паёк, які далі мне на дарогу, а піў кіпень, які бясплатна давалі на кожнай чыгуначнай станцыі.

Калі я пасажырам на лаўцы намякнуў, што еду ў Чаромху, яны засмяяліся і сказалі мне, што ў Высокім ёсць пагранічная застава і мяне далей не прапусцяць. Неда-

лёка за Высокім усталявалася граніца з Польшчай. Гаварылі мне, каб я нават не садзіўся ў цягнік, а шукаў знаёмых у Брэсце і тут астаўся. Я сказаў ім, што ў мяне дэмабілізацыйная карта, але яны не верылі, што яна мне дапаможа перасячы граніцу. Многія чакалі гэтага цягніка, але ехалі яны не далей чым да Высокага.

Яшчэ было відна калі цягнік на Чаромху пад'ехаў на перон. Гэта быў пасажырскі цягнік з вагонамi, у якіх былі толькі сядзачыя месцы. Было многа свабодных месц і чым далей мы ехалі, тым у вагоне становілася пусцей. Паблізу мяне ў цывільнай вопратцы сядзеў малады хлопец зпад Беластока. Ён сказаў, што жыве ў вёсцы Даўнева ля Каралевага Моста. Я запытаў яго, ці ён знае Валянціна Казлоўскага з вёскі Даўнева, з якім я сябраваў на прымусовых работах у вёсцы Памэйрэн ва Усходняй Прусіі. Ён яго добра ведаў і пытаў дзе ён цяпер. Я гэтага не ведаў.

У Высокім усе пасажыры выйшлі, апрача нас двух. Прыйшлі савецкія салдаты і сказалі нам выйсці з вагона, а мы сядзелі далей. Было ўжо зусім цёмна. І раптам зноў увайшло двух савецкіх салдат з крыкам чаму мы не выходзім. Я сказаў, што маю дэмабілізацыйную карту і еду дамоў. „Тогда иди в штаб, который находится около станции в бараке и если тебе разрешат, тогда поедешь”, — сказаў салдат. Мы выйшлі і ў цемры разгледзелі маленькі барак. За сталом пры газавай лямпе сядзеў лейтэнант. Я паказаў яму дэмабілізацыйную паперу і сваю ваенную кніжку. Ён уважліва праглядзеў дакументы і на дэмабілізацыйнай карце напісаў малымі літарамі „выезд”. Пасля падышоў да яго хлопец з Даўнева і паказаў яму дакументы, якія сведчылі што ён з Польшчы. Але лейтэнант не дазволіў яму ехаць далей.

Я пайшоў да цягніка. Там два салдаты з ліхтарамі праверылі дакументы і дазволілі ўвайсці ў вагон. У вагоне я быў сам адзін.

Неўзабаве цягнік крануўся з месца і не затрымваўся аж да самой Чаромхі. Я выйшаў з вагона, ніхто мяне не

затрымоўваў. Я заўважыў, што няма вакзала, а толькі пустое месца, а побач пры дарозе стаіць барак з надпісам „Czeremcha”. З багажом падышоў я да рэек і пасля на поўдзень уздоўж іх метраў сто. Паглядзеў я, што нікога няма, і перайшоў цераз рэйкі на захад на другую іх стаянку і знаёмай мне дарогай пайшоў па снезе ў напрамку вёскі Чаромхі. Па дарозе я нікога не сустрэў і так дайшоў да шашы Кляшчэлі — Высокае. Каб нікога не сустрэць на вясковай вуліцы, я пайшоў дарогай за гумнамі ў бок сядзібы майго бацькі. Прайшоўшы метраў сто я заўважыў, што ўсё змянілася. Многіх пабудоў не было, стаялі ўжо зусім новыя. Я зразумеў, што вёска ў час вайны гарэла і цяпер стаяць ужо новыя гумны. Было цёмна. Так я дайшоў да месца, дзе стаяла калісь гумно майго бацькі. Яго там цяпер не было. Быў пусты пляц. Не было таксама суседніх гумнаў. Гумно Дарашкевіча стаяла ў зусім іншым месцы.

Я паглядзеў на поўдзень і пабачыў, што наш дом і хлявы стаяць, а дом і хлявы суседа Дарашкевіча ўжо зусім новыя, нядаўна пастаўленыя. Я падышоў да дзвярэй дома і пабачыў у акне святло. Я пастукаў у акно, матка адсунула фіранку і пазнала мяне. Крыкнула: „Міцька!” Хутка яна адчыніла дзверы. Я прывітаўся з маткай і сястрой і чакаў, што зараз з другога пакою выйдзе бацька. Але не выйшаў, а матка мне сказала, што бацька не жыве. У час, калі гарэла вёска, немцы цяжка паранілі бацьку, калі ён бег з вядром да студні набраць вады і ратаваць дом, бо суседаў дом ужо гарэў, а сцены нашага дома былі гарачыя. І недалёка калодзежа ён хутка памёр ад крывацёку. Ніхто яго не мог выратаваць. Усе, хто яго бачыў, баяліся падысці, бо навокал свісцелі кулі. Дом уцалеў, але бацька загінуў.

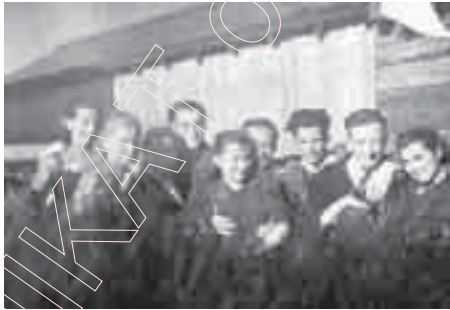
Быў гэта трэці дзень Каляд. На вуліцы чуліся спевы, хаця было ўжо позна. Калі я вячэраў, матка выйшла на вуліцу і сустрэла маіх сяброў Паўла Кердалевіча ды Аляксандра Шатыловіча і сказала ім, што я вярнуўся. Яны

ўвайшлі і мы сардэчна прывіталіся. Яны расказалі мне пра фронт, які тут прайшоў у ліпені 1944 г., а я коратка сваю дарогу жыцця на прымусовых работах ва Усходняй Прусіі і пасля ў Савецкай Арміі. І так кончылася мая жыццёвая адысея.

У Беларускай гімназіі

10 студзеня 1946 г., у чацвер, прыйшлі мае сябры Антон Ляшчынскі і Мікалай Кердалевіч, з якімі я ў 1940–1941 гг. закончыў 7-мы клас Беларускай няпоўнай сярэдняй школы (БНСШ)

у Бельску-Падляшскім. Яны сказалі, што ад верасня 1945 г. вучацца ў 4-ым класе гімназіі Беларускай сярэдняй школы ў Бельску-Падляшскім і прапануюць мне, каб

я пасля канікул у панядзелак, 14 студзеня, пайшоў да дырэктара школы Анатоля Тымінскага і папрасіў пры-

няць мяне ў чацвёрты клас гімназіі. А жыць будзем разам на кватэры ў спадарыні Артысевіч па вуліцы Дубічы. Ранкам у панядзелак паехалі мы цягніком з Чаромхі ў Бельск-Падляшскі і пайшлі да спадарыні Артысевіч. Яна сказала, што калі сябры згаджаюцца жыць разам са мною, то яна ахвотна мяне прыме. Трэба было толькі раз на месяц прынесці аплату ў збожжы. Колькі гэта было, я ўжо не помню. Кожны тыдзень мы з сабой прывозілі харчаванне, здаецца, бульбу, муку і іншыя прадукты, з якіх яна варыла нам абеды, а вечарам чай.

Заняткі ў школе вяліся пасля абеду. Я разам з сябрамі пайшоў у школу, якая размяшчалася па вуліцах 3-га

Вучні 3–4 семестра вага класа Беларускай гімназіі ў Бельску-Падляшскім у 1946 г. У другім радзе другі справа — Дзмітры Шатыловіч, побач яго злева — Вадзім Кішкель, а злева ад В. Кішкеля — Ян Мікша. У першым радзе другая справа — Люда Асташэвіч.

Мая 12 і Касцюшкі 18, пры будынку кінатэатра. Быў гэта драўляны, невялікі будынак. Я прыехаў у салдацкай шынелі і так увайшоў у кабінет дырэктара школы. Дырэктар здзівіўся, пабачыўшы перад сабой савецкага сяржанта. Я сказаў, што мяне дэмабілізавалі, паказаў пасведчанне заканчэння савецкага сёмага класа і папрасіў прыняць мяне ў чацвёрты клас гімназіі, у якім вучацца сябры, якія таксама як і я кончылі сёмы клас. Ён ахвотна згадзіўся і я стаў вучнем 4 „а” класа гімназіі.

Акрамя гімназічных класаў былі ў школе першы і другі класы ліцэя. У другім класе ліцэя вучыўся мой знаёмы са Ставішчаў Алёша Шыманюк. У чацвёртым класе гімназіі акрамя маіх сяброў з Чаромхі Антона Ляшчынскага і Мікалая Кердалевіча іншых знаёмых я не меў, але хутка я пазнаёміўся і з Віктарам Шведам, які вучыўся ў 4 „б” класе і з Вадзімам Кішкелем і Мікалаем Гулько ды з многімі іншымі, а таксама з аднакласніцамі. Наша гаспадыня займала палову дома. У яе частцы быў адзін вялікі пакой, у якім мы жылі, а ў другім пакоі з кухняй жыла яна. Там яна спала. На двор мы выходзілі цераз кухню і сені. Другую частку дома ля вуліцы займаў яе брат Лявонцій Артысевіч з жонкай, трыма дачкамі і сынам. Старэйшая яго дачка Галіна была нашай аднакласніцай.

Хаця я пачаў вучыцца чатыры месяцы пазней чым іншыя, я не меў цяжкасцей у навуцы. Я ў час акупацыі сам займаўся матэматыкай па савецкіх падручніках, якія я яшчэ купіў у 1941 г. і мне трэба было толькі прыпомніць завучаны матэрыял. З іншых прадметаў я карыстаўся сшыткамі маіх сяброў Антона і Мікалая. У мяне былі толькі цяжкасці па лацінскай мове, з якой я тут першы раз сустрэўся. Лацінскай мове вучыў нас Яраслаў Кастыцэвіч, які быў адначасова намеснікам дырэктара школы. Падручнікаў у нас не было і мы ўсе лекцыі настаўнікаў дакладна запісвалі ў сшыткі. Нягледзячы на назву школы, усе ўрокі, акрамя беларускай і польскай

мовы, вяліся на рускай мове і ўсе настаўнікі з намі, як і мы між сабою, пераважна размаўлялі на рускай мове, альбо на сваім вясковым дыялекце. Рускай мове як прадмету вучыў нас Яраслаў Кастыцэвіч.

Пасля двух ці трох тыдняў навукі на перапынку падышоў да мяне настаўнік Яраслаў Кастыцэвіч і сказаў, што арганізуюць 3-ці і 4-ты семестравыя класы гімназіі і запрапанавалі мне перайсці туды, бо там будзе мне лягчэй, на што я ахвотна згадзіўся. Клас наш пачаў вучыцца ў пакоі на другім паверсе, можна сказаць на паддашку школы. Было нас там больш за дваццаць вучняў. Мае сябры Антон і Мікалай асталіся далей у 4 „а” класе, які знаходзіўся на першым паверсе.

Я пазнаёміўся з новымі аднакласнікамі. У кожную суботу мы з Антонам і Мікалаем вечарам ездзілі цягніком на станцыю Чаромху і пяхком ішлі ў вёску Чаромху, бралі харчы на цэлы тыдзень і ў нядзелю вярталіся ў Бельск-Падляшскі на нашу кватэру па вуліцы Дубічы. У праваслаўных святы наш настаўнік Яраслаў Кастыцэвіч часта вадзіў вучняў на літургію ў Міхайлаўскую царкву. Сам Яраслаў Кастыцэвіч жыў па вуліцы Дубічы недалёка нас. Яго дачка Святлана вучылася ў другім класе ліцэя нашай школы. У яго на кватэры жыла сяброўка Люда Асташэвіч са сваімі бацькамі. Па-суседску з нашай кватэрай у доме сваіх бацькоў жыла аднакласніца Мікалая і Антона, Юля Малешкевіч, у якой мы амаль кожны вольны час сустракаліся са школьнымі сяброўкамі. З другой стараны нашай кватэры здымаў пакой Мікалай Гулько з вёскі Плютчы, з якім я дружыў. Прыходзіў да нас часта Вадзім Кішкель з Крынак. Недалёка ад нас па вуліцы Дубічы, у доме бацькоў, жыла прыгожая гімназістка Марыя Фірсовіч. Я бліжэй пазнаёміўся таксама з Віктарам Шведам, які ў школе рабіў насценную газету. Напісаў я для гэтай газеты верш на беларускай мове, ды не помню ўжо на якую тэму.

У 1946 г. у Беларускай гімназіі і ліцэі было 11 класаў,

у якіх вучылася каля 300 вучняў. У маі 1946 г. вучні 2-га класа ліцэя і ўсе чацвёртыя класы гімназіі і наш семестравы пачалі здаваць экзамены: першыя — на атэстат сталасці, а другія — на малы атэстат сталасці (г.зв. *duża i mała matura*). Тады ў ліцэі атэстат сталасці атрымалі 12 вучняў, а экзамены на малы атэстат сталасці здалі 80 вучняў. Многія вучні з нашага класа пасля атрымання малага атэстата сталасці пачалі думаць куды ім далей паступаць. Аляксандр Кадлубоўскі, Ян Мікша, Мікалай Сабалеўскі вырашылі паехаць у Лодзь на ваенную фельчарскую школу і мне прапанавалі туды падацца, але мая матка і сястра адгаварылі мяне і мы разам з Антонам і Мікалаем пастанавілі ісці ў Беларускае ліцэй. Віктар Швед паехаў у Варшаву на падрыхтоўчыя курсы ў вышэйшую навучальную ўстанову.

Вяртанне сябровак з Усходняй Прусіі ў Кляшчэлі

9 чэрвеня 1946 г. на першы дзень Тройцы, калі я прыехаў дамоў з Бельска, дайшла да мяне вестка, што ў Кляшчэлі вярнуліся мае сяброўкі Каця і Лора з вёскі Памэйрэн з Усходняй Прусіі, куды мы былі вывезены на прымусовую працу ў 1943 г. Не бачыліся мы са студзеня 1944 г. 11 чэрвеня было прыгожае сонечнае надвор'е і я пайшоў пяхком у Кляшчэлі. У першую чаргу зайшоў я ў дом Каці. Дом меў два пакоі кухню і камору. У пакоі сустрэў я Каціну сястру і бацьку і запытаўся ў іх ці гэта праўда, што Каця вярнулася. Аказалася, што так, аднак яна кудысьці выйшла. Тады я пайшоў у дом Лоры. Гэты дом быў малы і нізкі, меў толькі адзін пакой. Сустрэў там ейных бацькоў, якія казалі, што Лора пайшла ў госці. Бацька Лоры затрымаў мяне і пачаставаў гарэлкай. Маці пачала раскаваць, што Лора з Кацяй і іншымі дзяўчынамі пасля вызвалення працавалі на савецкай падсобнай гаспадарцы ва Усходняй Прусіі, далі там кароў і доўга працавалі, пакуль іх не вывезлі на тэрыторыю Савецка-

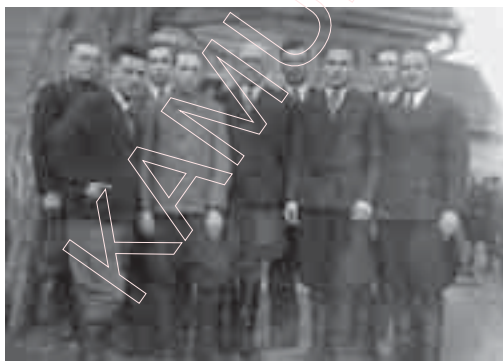
га Саюза. Толькі нядаўна дазволілі ім вярнуцца дамоў.

Калі яна так расказвала, адкрыліся дзверы і ў пакой увайшла Каця. Мы прывіталіся. Яна нават пахарашэла і на месцы яе двух пустых зубоў паявіліся пазалочаныя. Яна хутка мяне ўзяла пад руку і мы, развітаўшыся з Лорынымі бацькамі, пайшлі ў яе дом. Там яна рас-

казала пра сваю адысею. Аказалася, што на падсобнай гаспадарцы была яна не толькі з Лорай, але з усімі, за выключэннем Марыі, дзяўчынамі з вёсак Памэйрэн і Ляўнаў. Была з імі і Лідка, з якой я жыў у той самай хаце ў баўэра. Мы сядзелі разам доўга і яна мяне правяла да дарогі ў вёску Чаромху. На другі дзень я зноў прыйшоў да яе, каб з ёю пайсці да Лоры, але яна мяне прытрымала і пасля папрасіла зрабіць прагулку па горадзе,

Вучні 3–4 семестравага класа Беларускай гімназіі ў Бельску–Падляшскім. У першым радзе другая справа — Люда Качынская, пры ёй настаўніца біялогіі. У другім радзе першая справа — Марыя Раманоўская, другая справа — Люда Асташэвіч, астатні — Мікалай Якімюк. У трэцім радзе першы злева — Вадзім Кішкель, а першы справа — Дзмітры Шатыловіч. У чацвёртым радзе (уверсе) злева Аляксандр Кадлубоўскі, далей Мікалай Сабалеўскі і Ян Мікша.

Вучні 4 „а” класа Беларускай гімназіі ў Бельску–Падляшскім у 1945 г. Злева: у акулерах Мікалай Кердалевіч, Антон Ляшчынскі, Мікалай Гулько, Пётр Артысевіч, намеснік дырэктара школы Яраслаў Кастыцэвіч, Рыгор Анацік, Міхал Якубовіч, Ілья Мінкевіч, Барыс Барташук.

Вучні 4 „а” кл. Беларускай гімназіі ў Бельску-Падляшскім у 1945 г. Спераду злева: другая — Галіна Артысевіч, чацвёртая — Вялічка, пятая — Свентахоўская, шостая — Юлія Малешкевіч, пасля Яраслаў Кастыцэвіч, а другі справа — Мікалай Гулько, а справа яго астатняя — Галіна Літвінчук. Ззаду злева: Пётр Артысевіч, Мікалай Кердалевіч, Антон Ляшчынскі, Барыс Барташук, Тамара Саланевіч, Рыгор Анацік, Ілья Мінкевіч, Шура Федарук і Мікалай Крысевіч.

у час якой яна знаёміла мяне са сваімі сяброўкамі. Пасля прагулкі я развітаўся і пайшоў дамоў.

На трэці дзень у Каці я сустрэў Лору. Яна вельмі змянілася. Выраслі ў яе грудзі і яна патаўсцела. Я перадаў Каці маё пісьмо, якое я напісаў да яе калі быў у Савецкай Арміі, і яно невядома чаму прыйшло не да яе бацькоў, а да маёй

маткі. Я пагутарыў тады і з Кацяй, і з Лорай. Цераз нейкі час я зайшоў да Лоры, сустрэў яе бацькоў, якія мне сказалі, што яны разам з Лорай выязджаюць на працу ў былую Усходнюю Прусію. І больш я Лоры не бачыў. Цераз год мяне, Антона і Мікалая запрасіла да сябе ў Кляшчэлі наша сяброўка з Бельскага ліцэя ім Т. Касцюшкі Марыя Якубоўская. І калі мы выйшлі разам у горад і зайшлі ў царкву, я пры паркане нечакана сустрэў Кацю. Мы толькі прывіталіся, бо я не меў часу з ёй больш пагаварыць. І я больш яе ніколі не сустрэў.

Ліквідацыя Беларускай гімназіі

У Польшчы ў той час вялася моцная палітычная барацьба за ўладу. У снежні 1945 г. адбыўся І з'езд ППР, якую падтрымоўваў Савецкі Саюз са сваёй арміяй і якая імкнулася захапіць поўную ўладу ў краіне. Сярод палякаў супраць ППР і новай улады была моцная апазіцыя, частка якой перайшла ў падполле. Праўда, у сувязі з амністыяй ад 2 жніўня 1945 г. 42 тыс. падпольшчыкаў ад-

дало зброю, аднак частка толькі фіктыўна. Многія з іх мелі надзею, што хутка пачнецца вайна між Савецкім Саюзам і заходнімі дзяржавамі. Узніклі падпольныя вайсковыя арганізацыі, якія нападлі не толькі на савецкіх салдат, але і на польскае войска, міліцыянераў і чыноўнікаў новай улады. Паявілася многа бандаў, якія нападлі на сялян і іх рабавалі. У Гайнаўцы паявілася банда ПАС пад кіраўніцтвам Рамуальда Райса „Бурага”, якая здзекавалася над беларускімі сялянамі. Яна хацела іх запалохаць і выгнаць у Савецкі Саюз. Дайшло да трагедыі ў некалькіх беларускіх праваслаўных вёсках, дзе загінулі не толькі мужчыны, але жанчыны і малыя дзеці. 29 студзеня 1946 г. у вёсцы Залешаны бандыты ў закрытым доме спалілі 14 праваслаўных жыхароў вёскі, між імі 7 дзяцей, а 2 асобы расстралялі перад домам. Таксама 29 студзеня банда перайшла з Залешан у Вульку-Выганюскую і забіла ў ёй 2 жыхароў толькі таму, што яны былі беларусамі. Укінулі іх у падпалены імі дом. У гэтых дзвюх вёсках спалілі яны 45 сялянскіх хат, 53 гумнаў, 56 хлявоў, 46 кароў, 34 коней, 300 авечак, 100 свіней, 40 конных вазоў і ўсю сялянскую маёмасць. Банда забрала з сабой 7 коней і 10 конных вазоў. 30 студзеня банда пайшла ў напрамку Браньска паліць іншыя вёскі і мардаваць яе беларускіх сялян. Пераязджаючы цераз вёскі Сакі, Сухавольцы і Мостак спаліла некалькі дамоў. Спалілі яны вёскі Арэшкава, Ягаднікі, Чыжы. 2 лютага спалілі вёску Зані, дзе закатавалі 10 мужчын і 14 жанчын. Найстарэйшы забіты жыхар меў 83 гады, а наймалодшы — 4 гады. У Шпаках было забіта 7 вяскоўцаў, у тым аднаго спалілі ў стадоле. Разам у Занях і Шпаках забілі і спалілі 32 жыхароў вёсак, а 24 было цяжка параненых. Спалілі 151 сялянскі будынак, 35 коней, 289 авечак, 49 свіней, 23 конных вазоў і многа сялянскай маёмасці. У Лазіцах захапілі яны вазакоў, загналі іх у Пухалы-Старыя і прыкладамі вінтовак забілі 28 чалавек толькі таму, што яны былі праваслаўнымі. На Падляшшы з рук поль-

скіх банд загінула больш за 500 беларусаў. Я ў Чаромсе бачыў дымы пажараў у двух месцах, калі гарэлі падпаленыя вёскі на паўночны захад ад Кляшчэляў.

Супраць ППР выступала таксама легальная апазіцыя пад кіраўніцтвам С. Мікалайчыка, які ўзначальваў партыю ПСЛ. 30 чэрвеня прайшоў рэферэндум „3 х так”, які быў зацверджаны, хаця ПСЛ выступала супраць яго. Мы тады яшчэ не галасавалі, бо не мелі 21 год. На 19 снежня 1947 г. было вызначана галасаванне ў сейм і ў сувязі з гэтым навокал вялася вялікая прапаганда з боку ППР.

На нашай кватэры ў Бельску-Падляшскім пачаў жыць наш сябра Мікалай Тапор, з якім мы вучыліся у 6-м і 7-м класах БНСШ у 1939–1941 гг. Ён ужо працаваў у Бельску. А. Ляшчынскі запрапанаваў яму разам жыць на адной кватэры. Ён таксама быў вывезены на прымусовую працу ў Германію, аднак ён не папаўся ў Савецкую Армію і не быў на фронце.

4 красавіка 1946 г. польскім бандытам быў забіты вучань 4 класа Беларускай гімназіі Уладзімір Супрунюк. Ён паехаў на матацыкле з падпалкоўнікам Савецкай Арміі Васілём Швесавым у Заблудаў, каб заказаць падпалкоўніку боты. Там бандыты іх акружылі, падпалкоўніка абяззброілі і павялі іх за горад. Там падпалкоўніка расстралялі. Валодзя пачаў уцякаць, але яго дагналі на кані ля вёскі Астраўкі. І хаця ён гаварыў ім на польскай мове, што ён зыхар Рыбалаў, а не савецкі салдат, то бандыт застрэліў яго. Пасля органы бяспекі выявілі бандыта і яго публічна павесілі. Віктар Швед напісаў верш аб трагічнай смерці вучня У. Супрунюка і апублікаваў у насценгазеце.

Пад канец навучальнага года дырэктар нашай школы магістр Анатоль Тымінскі выехаў ў Савецкі Саюз і 16 чэрвеня на яго месца Кураторыя асветы назначыла яго намесніка Яраслава Кастыцэвіча.

І раптам, як гром з неба ў другой палавіне жніўня прыйшла вестка, што Кураторыя асветы ў Беластоку ліквідавала Беларускаю гімназію і ліцэй у Бельску-Падляшскім.

Дырэктар Яраслаў Кастыцэвіч са старшынёю Бацькоўскага камітэта паехалі ў Варшаву ў Міністэрства асветы з пратэстам, аднак міністрам асветы ў той час быў член Мікалайчыкавага ПСЛ, і ён не згадзіўся, каб наша школа далей існавала. Скажаў, што ў Польшчы беларусаў няма, а толькі палякі. Беларусы павінны ўжо выехаць у СССР. З 1 верасня 1946 г. усіх вучняў нашай гімназіі і ліцэя перавялі ў польскую Гімназію і ліцэй ім. Тадэвуша Касцюшкі ў Бельску-Падляшскім. Нам, вучням, якія здалі экзамены на малы атэстат сталасці, зрабілі экзамены ў ліцэй. Мне і маім сябрам, якія запісаліся ў матэматычна-фізічны клас ліцэя, трэба было здаваць экзамены па польскай мове і матэматыцы ў будынку ліцэя па вуліцы Галавескай. З экзамена па матэматыцы я атрымаў добрую ацэнку, а па польскай мове, здаецца, тры з мінусам. Аднак прынялі ўсіх, нават тых, якія атрымалі двойку.

Вяртанне дамоў Андрэя Унучкі

У канцы чэрвеня 1946 г. я даведаўся, што дамоў, на станцыю Чаромха, вярнуўся кравец Андрэй Унучка, які быў вывезены ва Усходнюю Прусію ў горад Гутштадт (цяпер Добрэ Място), з якім я сустрэўся ў снежні 1944 г. недалёка вёскі Памэйрэн, куды яго прыгналі на адзін дзень капаць акопы. Я папрасіў тады сына баўэра, Бруна, каб яму прадаў кілаграм кумпяка. Ён быў за гэта мне ўдзячны, бо ў кравецкай фабрыцы ў Гутштадце кепска іх кармілі.

Я пайшоў да яго і ён мне раскажаў сваю адысею. Аказалася, што яго савецкія салдаты гналі па снезе ў мароз са зборнага пункта ў Гутштадце разам з іншымі беларусамі, палякамі аж пад Астралэнку, там пагрузілі іх у вагоны і везлі іх цэлы месяц у лагер ля Куйбышава. Па дарозе тых, хто адставаў, салдаты расстрэльвалі. Многа людзей памерла ў вагонах ад голаду і смагі. У лагеры іх таксама многа загінула. Ён сам у лагеры капаў равы, у якія засыпвалі памерлых. У сувязі з тым, што ён быў краўцом, яго ўзяў да сябе начальнік, жyd, і ён шыў для яго адзенне.

Вучаніцы 3–4 класа Беларускай гімназіі ў Бельску-Падляшскім у 1946 г.

У яго ён не галадаў і таму выжыў. У чэрвені, пасля праверкі, яго вызвалілі і ён прыехаў у Высокае і адтуль яго не хацелі выпусціць у Польшчу. Ён ноччу, калі прыехаў цягнік з Брэста, паціху падышоў пад вагон і там прывязаўся тоўстым шнуром і так даехаў да станцыі Чаромхі. Ён сказаў мне яшчэ, што нейкі час гналі яго з Гутштадта з маім дваюрадным братам, Іванам, сынам майго дзядзькі Дарафея з вёскі Чаромхі. Пасля іх раздзялілі і Іван дзесьці загінуў, бо не вярнуўся дамоў. Пэўна памёр там ад голаду ці ад хваробы.

Вучні Беларускага ліцэя, якія ў 1946 г. атрымалі атэстат сталасці (duża maturę)

1. Анацік Андрэй
2. Барвеюк Андрэй
3. Ігнацюк Таіса
4. Іваноўскі Іосіф
5. Іванюк Ян
6. Кастыцэвіч Святлана
7. Качынская Ларыса
8. Навіцкая Люба
9. Пяткевіч Уладзімір
10. Пранеўскі Вячаслаў
11. Фірсовіч Лідзія
12. Шыманюк Аляксей

У польскім Ліцэі імя Тадэвуша Касцюшкі

І так я і мае сябры з 4-га класа і з 3-4 семестравага класа Беларускай гімназіі з 1 верасня 1946 г. пачалі вучыцца ў першым „б” класе польскага Ліцэя імя Тадэвуша Касцюшкі ў Бельску-Падляшскім. Першы „а” клас ліцэя быў гуманітарны. У ім было толькі 16 вучняў. А ў нашым матэматычна-фізічным класе вучылася 40 вучняў, у тым ліку 24 вучні з ліквідаванай Беларускай гімназіі. У 1946 годзе вучыліся мы на дзве змены па вуліцы Галавескай, а часта ў будынку нашай былой Беларускай гімназіі і ліцэя. Дырэктарам школы быў сімпатычны, але вельмі патрабавальны педагог Аляксандр Сікорскі. Ён вучыў нас матэматыцы.

Дысцыпліна ў школе была суровая. Абавязковым галяўным уборам для хлопцаў была шапка „мацеюўка”, а для дзяўчын — берэт. Хадзіць у кінатэатр можна было толькі на першы сеанс.

У лістападзе нечакана М. Тапор прывёў на нашу кватэру нашага сябра з 6-га і 7-га класаў БНСШ з 1939-1941 гг. Сямёна Шыманюка, які прыехаў зпад Сямятыч на партыйную канферэнцыю ў Бельск-Падляшскі, а раней жыў у Грабаўцы Гайнаўскага павета, у вёсцы, дзе нарадзіўся Васіль Петручук. Ён таксама, як М. Тапор, ужо працаваў. Калі я выказаў сумненне, ці ППР

Малы атэстат сталасці (*mała matura*) ад 1946 г. у Беларускай гімназіі ў Бельску-Падляшскім.

выйграе на выбарах у сейм у студзені 1947 г., ён засмяўся і сказаў: „Не сумнявайся, ППР нікому не аддасць сваёй улады”. І мы ў ліцэі па вул. Галавескай дачакалі новага 1947 года.

17 студзеня 1947 г. ліцэй перавялі ў часткова адбудаваны будынак і пачалася рэарганізацыя класаў. У нашым І „б” класе было 39 вучняў. Класы „а” вучыліся на першай змене ад 8⁰⁰ да 12⁵⁵ гадзіны, а класы „б” на другой — ад 13³⁰ да 18²⁵ гадзіны. Мы вучыліся на другой змене. 12 сакавіка 1947 г. з нашага класа выдалілі дзве вучаніцы Галіну і Ірэну Навіцкія за паставу нязгодную з духам часу. З І „а” класа выкінулі вучня Януша Валента.

Як я ўжо пісаў, дысцыпліна ў школе была суровая. Па горадзе можна было гуляць толькі да 21 гадзіны. Дырэктар школы вельмі не любіў вучняў, якія курылі папяросы. Аднак многія вучні курылі ў туалете, які стаяў на панадворку школы. Мікалай Кердалевіч курыў часта і аднойчы, калі мы вечарам выйшлі з цягніка з Чаромхі і ішлі на кватэру спадарыні Артысевіч па вуліцы Дубічы, дырэктар заўважыў яго з папяросай. Падышоў да яго, сказаў яму прыйсці на наступны дзень у канцылярыю, там яго абругаў і на канец школьнага 1947 года паставіў яму чацвёрку па паводзінах.

У першым і другім класах ліцэя фізіцы і хіміі вучыла нас вельмі добрая, праваслаўная настаўніца Яўгенія Астасевіч. У нас тады не было падручнікаў і мы ўсе ўрокі запісвалі ў сшытках. Яна не толькі добра нам увесь урок тлумачыла, а пасля паволі дыктавала, каб мы маглі запісаць яго ў сшытак. Я пасля здаваў уступныя экзамены па хіміі

Ліцэй імя Тадэвуша Касцюшкі — цяперашні выгляд

на Палітэхніку ў Гданьску і атрымаў вельмі добрую ацэнку. Усе вучні вельмі добра яе ўспаміналі.

Урокі польскай мовы ў першым класе вяла магістр Галіна Зарэмбянка — вельмі вострая і патрабавальная настаўніца. Часта застаўляла нас пісаць і ў класе, і дома сачыненні па польскай літаратуры. Кожны вучань меў сшытак, у якім запісваў загалоўкі прачытаных кніг, перадаваў іх змест і даваў ім характарыстыку. Яна часта кантралявала гэтыя сшыткі.

Гісторыі вучыў нас Люцыян Карачун, які адначасна быў нашым класным кіраўніком. У гуманітарным класе ліцэя ён вучыў латыні. У нашым класе латыні не было.

Для праваслаўных вучняў быў прадмет праваслаўнай рэлігіі. Вучыў яе нас бацьюшка Сцяпан Іванкевіч. Рускай мовы ў нас не было, толькі нямецкая, якой вучыла нас старэйшая жанчына, здаецца, руская па нацыянальнасці, Анна Смалеўская, бо па-польску гаварыла з рускім акцэнтам. У іншых класах яна вучыла французскай мове. Яе два сыны жылі ў Францыі і яна пасля да іх выехала.

Матэматыцы вучыў нас вельмі добры матэматык, адначасова дырэктар школы Аляксандр Сікорскі. Помню, што за першую класную работу па матэматыцы, напісаную ў першым класе ліцэя, я атрымаў ацэнку 4, за другую — 3, а за трэцюю — 3 з мінусам. І ў гэты час Лявонцій Артысевіч, бацька Галіны і Ірэны, папрасіў мяне каб я яго дочкам памагаў рашаць матэматычныя задачы.

Я амаль кожны дзень, то з Галінай, то з Ірэнай па дзве гадзіны вечарам рашаў задачы паводле савецкага падручніка па матэматыцы і трыгана-

Дырэктар Гімназіі і ліцэя імя Т. Касцюшкі Аляксандр Сікорскі

метры. Ірэна Артысевіч была на два гады маладзейшая за сваю сястру Галіну і вучылася ў трэцім класе гімназіі. Рашаючы з імі задачы я адначасова і сам вучыўся і менавіта таму чацвёртую класную работу я напісаў найлепш у класе. Помню як дырэктар А. Сікорскі, калі прынёс нам класныя работы, запытаўся хто гэта Дзмітры Шатыловіч. Тады ён яшчэ не ведаў усіх вучняў. Я збянтэжыўся, бо падумаў, што кепска напісаў, і падняўся з парты чырвоны на твары, а ён пахваліў мяне за правільнае рашэнне ўсіх задач. І толькі мне аднаму паставіў ён тады выдатную ацэнку. І з той пары я па ўсіх класных работах па матэматыцы атрымоўваў выдатныя ацэнкі і на пасведчанні з першага класа ліцэя ён мне толькі аднаму паставіў такую ацэнку.

У вольныя хвіліны мы, вучні былой Беларускай гімназіі і ліцэя, сустракаліся ў дамах вучняў — жыхароў Бельска-Падляшскага. Мы з Мікалаем Кердалевічам і Антонам Ляшчынскім часта вольны час праводзілі пры суседняй хаце Юлі Малешкевіч. Прыходзілі туды іншыя дзяўчыны, напрыклад, Люда Асташэвіч, Галіна Літвінчук. Я часта сустракаўся з Марыяй Фірсовіч у доме яе бацькоў і з Марыяй Раманоўскай ды Марыяй Якубоўскай з Кляшчэль на іх кватэрах. Помню, што Марыя Якубоўская захварэла на тыф і доўгі час яе не было ў школе, аднак, калі вярнулася хутка нагнала прапушчаныя ўрокі, перайшла ў другі клас ліцэя і здала экзамены на атэстат сталасці. Мікалай Гулько жыў на кватэры ў суседнім доме, дзе кватараваліся дзве дзяўчыны з ніжэйшых класаў гімназіі, з якімі я часта на панадворку праводзіў вечары. Між многімі нашымі вучнямі патварыліся пары. Пачаткова Мікалай Кердалевіч вельмі дружыў з Юляй Малешкевіч, а потым завязалася каханне з Людай Асташэвіч, якое ў 1954 г. давяло да шлюбу, а яшчэ пазней да разводу, калі ўжо мелі сына і дачку. Я сябраваў з Вадзімам Кішкелем з Крынак. Ён запрасіў мяне ў 1947 г. у госці да бацькоў у Крынкі. Я некалькі дзён гасцяваў

у яго і ў ягоных сваякоў. Тады там усе, ад дзяцей па дарослых, гаварылі толькі па-беларуску.

У лютым 1947 г. мая сястра Марыя выйшла замуж за аднавяскоўца Дубковіча. Тады быў вялікі мароз, вечарам больш за 30 градусаў. Многія прымарозілі сабе вушы. Аднак мая сястра хутка кінула свайго мужа, бо перад шлюбам была дагаворана, што ён прыйдзе жыць у наш дом, а ён пасля адмовіўся. Сястра не хацела аставіць адну старую матку дома, а і домік у Дубковічаў быў маленькі, цесны, аднапакаёвы, з кухняй у пакоі. У нашым доме былі два пакоі, кухня і камора. Сястра зноў стала жыць сама з маткай. Скарыстаў на гэтым Даніла Унучка, які, як я толькі ў 1948 г. выехаў у Ленінград, пастараўся развесці сястру з Дубковічам і з ёю ажаніцца. Жылі яны вельмі добра.

У чэрвені 1947 г. усе вучні нашага класа перайшлі ў другі клас ліцэя. Мы паехалі на канікулы ў Чаромху і на нашай кватэры астаўся толькі М. Тапор. Вярнуліся мы ў верасні. М. Тапор хутка пакінуў нас, бо знайшоў сабе лепшую кватэру, а да нас прыйшоў Барыс Навіцкі, пазнейшы муж Зінаіды Навіцкай (ад 25 лістапада 1991 г. дырэктаркі ІІ Ліцэя імя Браніслава Тарашкевіча з беларускай мовай навучання ў Бельску-Падляшскім). Ён таксама быў вучнем першага класа Ліцэя імя Т. Касцюшкі і ягоныя бацькі хацелі, каб ён жыў з намі, каб мы яму памагалі ў матэматыцы і іншых прадметах. Ён жыў з намі да чэрвеня 1948 г., калі мы атрымалі атэстат сталасці і выехалі з Бельска-Падляскага. Ён атрымаў атэстат сталасці ў 1949 г. ужо ў ХІ класе школы адзінаццацігодкі, якой тады ўжо адабралі імя Т. Касцюшкі.

У школе імя Т. Касцюшкі я пазнаёміўся таксама з Васілём Белаказовічам, пазнейшым прафесарам Інстытута славяназнаўства Польскай акадэміі навук. Ён тады вучыўся ў гімназіі і здаў экзамены на атэстат сталасці ў класе ХІ „б” у 1951 г., бо ў Польшчы ад 1949 г. прайшла рэформа школ, зліквідавалі гімназіі і ліцэі і ствары-

лі адзінаццацігодкі. І так я дачакаў у Бельску–Падляшскім зімовых канікул 1947 г. і паехаў разам з сябрамі сустракаць Каляды ў нашу вёску Чаромху.

Палітычныя перамены

Ад 1946 г. у ліцэі, акрамя гарцэрства (скаўтыngu), з маладзёжных арганізацый дзейнічаў толькі Саюз змагання маладых (ZWM), які падтрымоўваўся дзяржавай і Польскай рабочай партыяй (PPR). Аб іншых тадышніх маладзёжных суполках: Арганізацыі моладзі Таварыства рабочага ўніверсітэта (OM TUR) і Саюзе вязковай моладзі РП „Віці” (ZMW RP „Wici”) я ў школе не чуў. Школьным апекуном Саюза змагання маладых Педагагічнай радай ад пачатку быў назначаны Пётр Дамброўскі, а 18 снежня 1946 г. замяніў яго Уладзімір Нікановіч. Палякаў мала было ў гэтай арганізацыі. Пад націскам улады 22 ліпеня 1948 г. на кангрэсе ў Вроцлаве тры вышэйзгаданыя маладзёжныя арганізацыі аб’ядналіся ў новую — у Саюз польскай моладзі (ZMP). Мы тады ўжо закончылі ліцэй, атрымаўшы атэстат сталасці. Так што да гэтай маладзёжнай арганізацыі я не ўступіў.

Яшчэ ў верасні 1947 г. у Вільчай Гуры недалёка Шклярскай Парэмбы ў Польшчы на нарадзе камуністычных партый Балгарыі, Венгрыі, Італіі, Польшчы, Румыніі, СССР, Францыі, Чэхаславакіі і Югаславіі было створанае Інфармацыйнае бюро камуністычных і рабочых партый (Камінформ) з мэтай стварэння адзінага фронту ў барацьбе з капіталізмам. Фактычна Сталін хацеў стварыць кіруючы цэнтр еўрапейскага камуністычнага руху на месца распушчанага ў 1943 г. Камінтэрна. Галоўнай сядзібай Камінформа быў Бялград. І раптам у сакавіку 1948 г. падняўся шум, бо кіраўнік Югаславіі маршал Ёсіп Броз–Ціта не жахаў падпарадкавацца Сталіну, адаслаў усіх савецкіх агентаў з Югаславіі ў Маскву і стаў самастойна кіраваць дзяржавай. Тады Югаславію выключылі з Камінформа, яго сядзібу пера-

вялі ў Бухарэст, а на плакатах, якія развешваліся тады ў Польшчы, паказвалі Ціту ў выглядзе бандыта з запэчканым крывёю тапаром у руках. У сувязі з тым, што генеральны сакратар ППР Уладзіслаў Гамулка выказаўся супраць ганенняў на Ёсіпа Броз-Ціту, абвінавацілі яго ў правым ухіле і ў 1948 перастаў ён узначальваць партыю. Пасля ў 1951–1954 гг. ён сядзеў у турме і быў выкінуты з Польскай аб'яднанай рабочай партыі. Аднак у кастрычніку 1956 г. стаў ён зноў першым сакратаром гэтай партыі.

У красавіку 1947 г. польскія ўлады адхілілі ад пасады праваслаўнага мітрапаліта Дзяніса (Канстанціна Валядзінскага) і саслалі яго ў Сасновец, дзе трымалі пад хатнім арыштам. З мітрапалітам Дзянісам у Сасноўцы ўвесь час быў бацюшка Афанасій Семянюк, які яму там дапамагаў. Польскія ўлады, калі выгналі з Варшавы мітрапаліта Дзяніса, стварылі ў 1948 г. некананічную структуру: Часовую кіруючую калегію з такой мэтай, каб Маскоўская патрыярхія дала Праваслаўнай царкве ў Польшчы аўтакефалію, бо Руская праваслаўная царква аўтакефалію, якую пад націскам польскіх улад у 1924 г. надаў канстанцінопальскі патрыярх, лічыла несапраўднай. У чэрвені ў Маскву выслалі дэлегацыю Калегіі, якую складалі епіскапы Цімафей і Георгій, протаіерэй Міхал Кядроў (апошняга ў Маскве рукапалажылі ў сан Вроцлаўска-Шчэцінскага епіскапа, каб у Польшчы было не менш чым трох іерархаў) ды іншых праваслаўных святароў на перагаворы з маскоўскім патрыярхам Аляксеем. Маскоўскі патрыярхат згадзіўся тады даць Польскай праваслаўнай царкве аўтакефалію, пасля сцвярджэння, што аўтакефалія дадзеная ёй Канстанцінопалем была памылковай. Мітрапаліт Дзяніс напісаў тады пакаянны ліст аб вяртанні да РПЦ, аднак польскія ўлады не дазволілі яму кіраваць Праваслаўнай царквой у Польшчы. Польская аўтакефальная праваслаўная царква не мела свайго кіруючага мітрапаліта да 1951 г., калі на просьбу

польскіх епіскапаў Маскоўская патрыярхія дала ПАПЦ свайго мітрапаліта Макарыя (Аксіюка), які памёр у 1959 г. Мітрапаліт Дзяніс памёр у Лодзі 15.03.1960 г. і пахавалі яго ў Варшаве на праваслаўных могілках на Волі пры царкве св. Яна Лесвічніка.

Перапіска з Андрэем Казлоўскім

Я яшчэ ў 1946 г. напісаў я пісьмо бацьку майго сябра Вялянціна Казлоўскага, з якім я быў на прымусовай працы ў вёсцы Памэйрэн ва Усходняй Прусіі. 8 лютага 1945 г. ля Зэебурга (сёння Езяраны) савецкія салдаты нас раздзялілі: мяне забралі ў Савецкую Армію, а ён застаўся на нямецкім хутары. Я думаў, што ён ужо дома, у сваёй вёсцы Даўнева ля Каралёвага Моста пад Бела-стокам. Я здзівіўся, калі ад бацькі Вялянціна, Андрэя Казлоўскага, атрымаў пісьмо, у якім ён напісаў, што ад сына не мае ён ніякай весткі і, што ён не ведае што з ім дзеецца і дзе ён цяпер знаходзіцца. Напісаў ён мне пісьмо на рускай мове.

Калі на станцыю Чаромху вярнуўся знаёмы кравец Андрэй Унучка і раскажаў, што са зборнага пункта ў Гутштадце ўсіх беларусаў і палякаў у лютым 1945 г. савецкія салдаты вывезлі таварнымі вагонамі дзесь ажно з-пад Астралэнкі ў правярачны лагер пад Куйбышаў, дзе многія паўміралі ад голаду і хвароб, я зразумеў, што яго таксама туды маглі выслаць. Я напісаў аб гэтым ягонаму бацьку. Андрэй Казлоўскі праз савецкае пасольства пачаў шукаць сына. Аднак без рэзультату. І толькі ў лютым 1948 г. Андрэй Казлоўскі атрымаў кароткую вестку ад сына, што ён працуе пры здабычы нафты пры горадзе Краснакамску Молатаўскай вобласці. Бацька выслаў тады метрыку яго нараджэння і спраўку аб яго польскім грамадзянстве ў савецкае пасольства і ў іншыя органы ўлады з просьбай, каб яго рэпатрыявалі ў Польшчу. Але ніякага адказу ён не атрымаў. Калі я яму напісаў, што могуць мяне выслаць на вучобу ў Савецкі Саюз, бацька пра-

сіў мяне, каб адтуль я напісаў Валянціну пісьмо (горад Краснакамск, вуліца Новая Ласва, 29, пак. № 1, Мола-таўская вобласць). Горад Перм у 1940–1957 гг. называлі Молатаў.

Да экзаменаў на атэстат сталасці

У 1948 г. мы ў другім класе ліцэя рыхтаваліся да экзаменаў на атэстат сталасці. Я найбольш баяўся экзамена па польскай мове, бо матэрыял па літаратуры быў вялікі і ніхто не ведаў на якую тэму прыйдзецца пісаць. У нашым класе пісьмовы экзамен быў толькі па польскай мове, а вусны толькі па фізіцы і хіміі. Па матэматыцы ў нас мелі быць іспыты і пісьмовыя, і вусныя. З іншых прадметаў я іспытаў не баяўся. Зіма прайшла вельмі хутка.

Вясной прыйшло ў школу паведамленне, што выпускнікі другога класа ліцэя могуць паступаць у вышэйшую навучальную ўстанову за граніцай, трэба было толькі даказаць веданне замежнай мовы. Тады мы з М. Керда-левічам, А. Ляшчынскім і М. Гулько запісаліся на вучобу ў Савецкі Саюз і праз пасрэдніцтва школы выслалі ў Міністэрства асветы анкету і атэстат заканчэння 7-га класа БНСШ у Бельску-Падляшскім ад 1941 г., а М. Гулько выслаў малы атэстат сталасці з Беларускай гімназіі ад 1946 г.

У маі пачаліся іспыты на атэстат сталасці. Першым быў экзамен па польскай мове. Пісаў я на вольную тэму не звязаную з польскай літаратурай. Атрымаў я задавальняючую ацэнку і далейшых іспытаў я ўжо не баяўся. З матэматыкі мы атрымалі задачу з вышэйшай матэматыкі на максімум і мінімум. Я рашыў задачу і запытаўся ў суседа пра вынік. Яго вынік не згаджаўся з маім. Я тады пачаў ад пачатку праглядаць задачу і знайшоў у сябе памылку. Трэба было перапісаць усё рашэнне задачы. Але я паспеў яе здаць датэрмінова і атрымаў вельмі добрую ацэнку. З усіх вусных экзаменаў я атрымаў вельмі добрыя ацэнкі. З нашага II «б» класа атэстата сталасці не

атрымала толькі вучаніца Свентахоўская. А вось прозвішчы вучняў з нашага класа, якія атрымалі атэстат сталасці:

Агіевіч Таццяна
Анацік Рыгор
Артысевіч Галіна
Асташэвіч Людміла
Багушэўская Люцына
Грэчка Параскева
Гулько Мікалай
Дубіцкі Раман
Заблоцкі Казімір
Збучынская Тамара
Кердалевіч Мікалай
Кішкель Вадзім
Краеўскі Эдуард
Крысевіч Мікалай
Купрыянуўна Валянціна
Ласэцкая Галена
Літвінчук Галіна
Ляшчынскі Антон
Максімяк Канстанцін
Малешкевіч Юлія
Мінкевіч Ілья
Навіцкі Ян
Раманоўская Марыя
Рухалуўна Аліна
Скаржынская Марыя
Смактуновіч Юзэф
Страховяк Данута
Урбановіч Леапольд
Федарук Юрый
Фірсовіч Марыя
Фрыдлевіч Багдан
Цехан Анатоль
Шатыловіч Дзмітры

Шчыгел Адольф
 Явароўская Рэгіна
 Явароўскі Мечыслаў
 Якубоўская Марыя

Калі мы ў чэрвені 1948 г. атрымалі атэстат сталасці, то зрабілі з яго копіі і А. Ляшчынскі завёз іх у Міністэрства асветы. М. Гульку мы ўжо не сустрэлі, бо ён выехаў да бацькоў у вёску. Ён не здагадаўся, што яму трэба зрабіць копію атэстата сталасці і выслаць яе ў Міністэрства асветы. А мы чакалі весткі з Міністэрства, а яе не было.

Іспыты ў Гданьску

І мы паставілі ехаць і здаваць экзамены на вышэйшую ўстанову ў Польшчы. А. Ляшчынскі паехаў здаваць экзамены ў Політэхнічны інстытут у Варшаву, а нас сябры, якія вучыліся на Політэхнічным інстытуце ў Гданьску, падгаварылі, каб мы там здавалі іспыты. Мы туды запісаліся і паехалі на тыдзень у Гданьск да сяброў, якія жылі там у інтэрнаце.

На пероне ў Беластоку я пабачыў жанчыну падобную на Лідку, дзяўчыну, з якой я ад верасня 1943 г. да 6 лютага 1945 г. працаваў у нямецкага баўэра ў Памэйрэнля Гайльзберга ва Усходняй Прусіі. Калі мы 06.02.1946 г. групай знаёмых пасля вызвалення вярталіся дамоў і дайшлі да вёскі Восэндэн, неспадзявана з савецкага штаба выбег нейкі салдат і кажаў ёй зайсці туды. Мы ча-

Пасведчанне на месячны чыгуначны білет Чаромха — Бельск-Падляшскі

калі яе, думалі, што яна вернецца да нас, але нам сказалі ісці далей, бо яе затрымоўваюць. Калі мы прайшлі кіламетраў тры і падыходзілі да шашы на Зэебург, пад'ехала да нас савецкая машына. Выйшлі з яе Лідка і савецкі афіцэр. Ён сказаў, што яна можа з намі развітацца. Яна са слязамі ў вачах нас усіх абняла ды пацалавала і зноў села ў машыну, а савецкі афіцэр павёз яе кудысьці на легкавым аўтамабілі. Я яе з таго часу больш не бачыў. Я чуў ад знаёмых дзяўчын з Кляшчэль, што яна з імі працавала на савецкай ваеннай падсобнай гаспадарцы ва Усходняй Прусіі, пакуль іх не адпусцілі дамоў. Я тады выслаў пісьмо на адрас яе бацькоў пад Саколкаю, але адказу не атрымаў.

Пабачыўшы яе, я хацеў падысці, але збянтэжыўся, бо стаяла яна з польскім міліцыянтам і трымала за руку двухгадовага хлопчыка. Я сказаў аб гэтым М. Кердалевічу і мы пільнавалі, у які вагон яны ўвойдуць. Мы селі ў той самы вагон, што яны, толькі ў суседняе купэ. Калі я заўважыў, што міліцыянт выйшаў з купэ, я ўвайшоў туды. Жанчына мяне пазнала. Сказала, што міліцыянт — гэта яе муж, з якім ужо мае сына, што яны жывуць у Барташыцах, куды цяпер едуць. Яна дала мне свой адрас і прасіла, каб я да яе прыехаў, ці напісаў пісьмо. Яе мужа доўга не было і калі ён вярнуўся, яна яму расказала, што мы разам працавалі калісь у нямецкага баўэра. Ён вельмі быў незадаволены і пахамску сказаў: „Co, spotkali się starzy kochankowie?” Я здзівіўся і анямеў. Яна таксама пачырванела. Я хутка выйшаў з купэ. На цэнтральным вакзале ў Ольштыне яны выйшлі з вагона, але я ўжо да іх не падышоў развітацца, каб не раздражняць яе мужа. Калі я стаяў ля акна і ён адварнуўся, жанчына памахала мне рукой на развітанне, а я ёй. Пасля з Ленінграда я да яе напісаў пісьмо ў Барташыцы, але адказу ад яе не атрымаў. І больш яе я ніколі не бачыў.

Мы з М. Кердалевічам прыехалі ў Гданьск да нашых сяброў у інтэрнат. І пакуль не пачаліся экзамены, мы ў іх

і начавалі. Запісаліся мы на хімічны факультэт і здавалі тры экзамены: пісьмовыя па матэматыцы і хіміі і вусныя па ведах аб сучаснай Польшчы. Пісьмовыя экзамены па матэматыцы і хіміі я здаў на вельмі добрую ацэнку. Прозвішчы тых, якія здалі пісьмовыя экзамены былі вывешаны на табліцы і толькі яны маглі прыступіць да вуснага экзамену. Тады яшчэ не было ўведзеных пунктаў за сацыяльнае паходжане паступаючых і адсейванне здаўшых пісьмовыя экзамены праходзіла на вусным экзамене. Каго не хацелі прыняць, таму задавалі вельмі цяжкія пытанні. Я атрымаў вельмі лёгкае адно пытанне і калі я на яго адказаў, то мне падзякавалі і я быў упэўнены, што ў Політэхнічны інстытут мяне прымуць. І калі вывесілі на табліцы спіс прынятых, то я быў на другім месцы. Лепшая ад мяне была адна дзяўчына. М. Кердалевіч быў на сёмым месцы. На хімічны факультэт прынялі 30 чалавек.

У зваротнай дарозе ў Беласток я выйшаў з цягніка на вакзале ў Ольштыне і пайшоў пехатою да знаёмага паляка, якія жыў пад Ольштынам, дзе я ў Савецкай Арміі працаваў на падсобнай гаспадарцы. Ён прыняў мяне вельмі добра і я правёў у яго некалькі дзён. Ён мне даў нават адрас сваячніцы, каб я пачаў з ёй перапісвацца, але я тады не меў на гэта часу. Пасля я вярнуўся ў Чаромху і чакаў дома да кастрычніка. Перад 1 кастрычніка трэба было быць у Гданьску, каб аформіць месца ў інтэрнаце і пачаць хадзіць на лекцыі ў Гданьскім політэхнічным інстытуце. Дома я памагаў пры жніве, а пасля пры ўборцы бульбы. Тады ў вёсцы ніхто не меў ні жнявара, ні бульбакапалак. Але збожжа ўжо не жалі сярпом, як да вайны, толькі касілі касой. І фактычна сам адзін выкасіў усё наша збожжа, і жыта, і ячмень, і авёс, і разам з сястрой звезлі мы яго ў пазычанае гумно, бо свайго яшчэ не збудаваў на месцы згарэлага ў час вайны. Бульбу звезлі мы ў дом, у камору. Памагалі нам знаёмыя і сваякі. Каня таксама мы яшчэ не мелі, бо той які быў у бацькі, забралі савецкія салдаты. За пазычанага

каня трэба было плаціць змалочаным аўсом. Але ў маткі і сястры былі дзве каровы, свінні, куры і гусі. У такой сітуацыі я чакаў выезду ў Гданьск. Напэўна было б вельмі цяжка і мне, і сям'і, калі б мне прыйшлося вучыцца ў Гданьску, таму я з нецярпеннем чакаў весткі аб выезде ў Савецкі Саюз. А вестка не з'яўлялася.

Выезд на вучобу ў СССР і першы семестр у ЛЭТІ

І раптам пры канцы верасня 1948 г. М. Кердалевіч і А. Ляшчынскі атрымалі вестку з Міністэрства асветы, што іх прынялі на вучобу ў СССР і выклікаюць іх прыехаць у Варшаву. А я такога паведамлення не атрымаў. І тады я пастанавіў ехаць у Гданьск цераз Варшаву. У Варшаву паехаў я разам з сябрамі. З Віленскага вакзала мы пяхком пайшлі цераз разбураны горад у Міністэрства асветы па вуліцы І. Х. Шуха. У канцылярыі пытаю я аднаго мужчыну ці мяне прынялі на выезд на вучобу ў Савецкі Саюз. Падаў я сваё імя і прозвішча.

— А со, pan nie otrzymał zawiadomienia? — запытаў ён мяне.

— Nie, nie otrzymałem, — адказваю.

— O, to źle. Chyba pan nie jest zakwalifikowany, — адказаў ён і пачаў шукаць у паперах. А потым знайшоў і сказаў: — Jest pan przyjęty. Nie wiem, dlaczego pan nie otrzymał zawiadomienia. Niech pan idzie do kasy, tam otrzyma pan 50 000 zł na wydatki na wyjazd i pojutrze po południu wasza grupa wyjeżdża do Brześćcia. A noclegi są zarezerwowane w akademiku na placu Narutowicza.

Я вельмі ўцешыўся, узяў грошы, завёз свой багаж на плошчу Нарутовіча, аставіў сваіх сяброў і хутчэй паехаў на вакзал, а пасля цягніком у Гданьск адабраць свой атэстат сталасці. Калі я на наступны дзень з'явіўся ў Політэхнічным інстытуце і хацеў забраць свой атэстат сталасці, бо выязджаю вучыцца ў СССР, былі тым вельмі здзіўленыя. Але аддалі мне ўсе паперы. Я тады хутка пер-

шым цягніком вярнуўся ў Варшаву. За атрыманыя грошы я купіў сабе плашч.

У СССР выехала група з 18 чалавек. Калі мы сустрэліся, то аказалася, што між намі няма А. Ляшчынскага. У астатні дзень яго затрымалі. Мы не ведалі чаму, але ў спіску выязджаючых яго не было. Не ведалі мы таксама, чаму не з'явіўся М. Гулько і не паехаў з намі. Пасля мы даведаліся, што А. Ляшчынскі атрымаў дрэнную характарыстыку ад солтыса і іншых жыхароў сяла Чаромха. Нагаварылі яны ўладам, што яго бацька быццам бы краў у людзей нейкія рэчы і іншую хлусню. Найгорш могуць пашкодзіць блізкія людзі. А М. Гулько не паехаў, бо не выслаў раней свайго атэстата сталасці ў Міністэрства асветы. А. Ляшчынскі пасля закончыў Політэхнічны інстытут у Варшаве, пасля трэцяга года зрабіў дыплом і стаў працаваць інжынерам у праектным бюро ў Варшаве, а М. Гулько пайшоў у Польскае Войска і даслужыўся звання маёра. Жыве ён у Варшаве ўдаўцом. Мае сына і дачку. Дачка яго кончыла вышэйшую адукацыю ў Маскве. А. Ляшчынскі памёр у 1979 г. Аставіў жонку, сына і дачку.

У СССР мы выехалі цягніком вечарам і раніцай былі мы ў Брэсце. Там у нас дакладна праверылі багаж, далі нам на першым паверсе вакзала асобны пакой, дзе мы амаль да вечара чакалі цягніка ў Маскву. Мы маглі сысці ўніз у рэстаран, пахадзіць па вакзале, аднак далёка адыходзіць ад вакзала ў горад не рэкамендавалася. Ехала з намі некалькі дзяўчын з Варшавы, а рэшта былі хлопцы. Не ўсе з іх добра ведалі рускую мову, так як мы з М. Кердалевічам, аднак маглі яны з рускімі дагаварыцца. Быў з намі Міхась Хмялеўскі, які пазней працаваў у „Ніве” журналістам.

Вечарам пасадзілі нас у спальны вагон і на другі дзень мы прыехалі ў Маскву. Там нас сустрэў нехта і завёз нас спачатку ў Польскае пасольства па вуліцы Льва Талстога. Сустрэў нас прадстаўнік пасольства. Выдалі нам па

500 рублёў і завезлі ў інтэрнат, пасялілі ў пакоі на начлег. Мелі мы вольны час. Пахадзілі мы самі па горадзе. Помню, што М. Кердалевічу не спадабаліся вылітыя асфальтам тратуары ў Маскве. Былі мы недалёка ад Крэмля, але тады ў Крэмль нельга было ўваходзіць. Тады жыў там Сталін. Праехаліся мы цягнікамі ў метро, пабачылі цікавыя як на тых часы станцыі метрапалітэна і вечарам вярнуліся ў інтэрнат.

На другі дзень завезлі нас у Міністэрства асветы, дзе пачалі нас размяркоўваць па ВНУ. М. Кердалевіч, у сувязі з тым, што меў слабы зрок (хадзіў у акулерах), пастанавіў вучыцца ў медыцынскім інстытуце. Яго накіравалі ў Ленінград. Я сказаў што хачу вучыцца ў электратэхнічным інстытуце, то мне хацелі паслаць у Харкаў. Я сказаў, што на Харкаў не згаджаюся. Калі няма месца на электратэхнічным інстытуце ў Ленінградзе, то пайду на медыцыну. І тады далі мне, Баляславу Сехману і Станіславе Дабжынскай месцы ў электратэхнічным інстытуце ў Ленінградзе. Іншых дзяўчын і хлопцаў выслалі ў Ленінградскі ўніверсітэт, а частку аставілі ў Маскве.

На трэці дзень далі нам білеты ў спальны вагон з Масквы ў Ленінград, завезлі нас на Ленінградскі вакзал і пагрузілі ў вагон. У Ленінградзе сустрэлі нас на вакзале і размеркавалі па інстытутах. Нас трое завезлі спачатку ў Ленінградскі электратэхнічны інстытут імя Бонч-Бруевіча. Мы агледзелі інстытут, але нам ён не вельмі спадабаўся. Сказалі нам, што ёсць яшчэ іншы Ленінградскі электратэхнічны інстытут імя Леніна на Петраградскай старане Ленінграда і мы папрасілі, каб нас завезлі туды. Гэты інстытут нам больш спадабаўся і мы паставілі там астацца. Нас тады раздзялілі: дзяўчыну забралі ў інтэрнат па вуліцы Кірава, а мяне і Б. Сехмана завезлі ў інтэрнат па вуліцы і рацэ Карпаўка. У пакоі ўжо жылі два рускія студэнты і нас да іх дасялілі. Хутка зрабілі нам фотаздымкі і наклеілі іх на пропускі. У інстытут можна было ўвайсці толькі з пропускам, бо былі ў ім сак-

рэтныя факультэты, куды прапускарлі толькі тых, якія мелі спецыяльныя пропускі. Аказалася, што мы з'яўляемся першымі замежнымі студэнтамі ў гэтым інстытуце. Нас адразу прыдзялілі да групы савецкіх студэнтаў і мы разам хадзілі як на агульныя лекцыі цэлага факультэта ў актавых залах, так і на лекцыі ў малых групках. Я не меў ніякай цяжкасці, бо ведаў добра рускую мову. Б. Сехман і С. Дабжынская таксама хутка ўцягваліся, ды ім больш цяжка давалася руская мова. Наш інстытут стаяў паблізу Медыцынскага інстытута, у якім пачаў вучыцца М. Кердалевіч. Аднак ён там доўга не вытрымаў, адчуваў агіду да мерцвякоў у прызектарскай. Хутка адтуль ён выпісаўся і прыйшоў вучыцца ў наш інстытут. Пасялілі яго ў інтэрнаце ў нашым пакоі, забраўшы з яго аднаго рускага студэнта.

Другі рускі студэнт быў з вышэйшага курса, ён таксама як я быў на фронце, у званні маёра, і быў вельмі прыёмным сябрам. Мы з ім пражылі да канца трэцяга курса. Тады ён атрымаў дыплом інжынера і адышоў. У пакоі быў невялікі агульны стол, вялікая шафа, электрычная плітка, на якой можна было зварыць чай. Пры кожным ложку стаяла тумбачка на свае рэчы. Паблізу была агульная мужчынская і жаночая ўмывальня з халоднай вадой і туалет на калідоры. Пры калідоры было пяць пакояў. У двух пакоях жылі дзяўчыны, у трох — мужчыны. У кожным пакоі на сцяне вісела радыёкропка, з якой чулася музыка і паведамленні. Пакой наш знаходзіўся блізка ўмывальні на другім паверсе пяціпавярховага старога дома. На кожным паверсе было пяць пакояў. Блізка інтэрната быў маленькі музей Леніна і інтэрнат сельскагаспадарчага інстытута, у якім потым жылі польскія студэнты.

Матэрыяльна мы мелі вельмі добра. Інстытут плаціў нам 500 рублёў штомесячнай стыпендыі, вылічваючы 25 рублёў на інтэрнат. Акрама таго першыя два гады мы атрымоўвалі кожны месяц па 500 рублёў з Польшы.

скага пасольства ў Маскве. На трэці год, пасля зніжэння цэн у СССР на прадукты харчавання і іншыя тавары нам сталі выплачваць па 400 рублёў, а на пяты год ужо па 300 рублёў. У Інстытуце была прыемная сталовая, дзе мы харчаваліся за свае грошы, акрамя таго мы хадзілі ў гарадскія сталовыя, а часам у рэстараны. Адна сталовая была паблізу нашага інтэрната, дзе мы хадзілі на абеды.

У Ленінградзе не было праблемы з купляй прадуктаў харчавання. У магазінах было поўна хлеба, масла, сыру, каўбас, а нават чырвонай і чорнай ікры. Савецкія студэнты атрымлівалі тады па 300 рублёў стыпендыі ў месяц. А лекар тады атрымліваў 800 рублёў месячнай зарплаты.

Два месяцы пазней у наш інстытут прыслалі двух албанцаў і двух венграў. Яны не ведалі рускай мовы. З венграмі я пачаткова мог дагаварыцца толькі па-нямецку. І тады інстытут стварыў асобную групу з замежных студэнтаў і ў гэту групу прылічылі і нас, польскіх студэнтаў. Нам далі ў якасці прадмета лекцыі па рускай мове і асобна лекцыі па матэматыцы, фізіцы і іншых прадметах. Мне і М. Кердалевічу руская мова была непатрэбная, але на

Від на Ленінградскі электратэхнічны інстытут з вугла Аптэкарскага праспекта і вуліцы праф. Папова. Вуліца праф. Папова знаходзіцца з левага боку — там уваход у інстытут

лекцыі трэба было хадзіць. Трэба прызнацца, што ўзровень навучання матэматыкі ў польскім ліцэі быў вышэйшым чым у савецкай дзесяцігодцы. Мы прайшлі ў ліцэі дыферэнцыяльныя вылічэнні, максімумы і мінімумы, а тут гэта

пачыналася толькі ў інстытуце. Таму напачатку нам было лягчэй паспяваць за савецкімі студэнтамі.

Аднак албанцы і венгры хутка асвоілі рускую мову і мы здалі ўсе іспыты на першы семестр першага курса. Мне і Б. Сехману далі па нашай просьбе настаўніцу, якая нас вучыла англійскай мове. На жаль, Б. Сехман не захацеў пазней хадзіць на лекцыі англійскай мовы. І хадзіў я сам адзін. І так дачакаліся мы канца 1948 года.

Другі семестр у ЛЭТІ

Трэба пахваліць венгерскіх і албанскіх студэнтаў, што яны хутка авалодалі рускай мовай і ўжо на другі семестр іх і нас далучылі да рускіх студэнтаў. Мы дадаткова мелі толькі праз тры гады лекцыі рускай мовы, аднак за гэта, хто не хацеў, той мог не хадзіць і не здаваць залікаў і экзамэнаў па англійскай ці нямецкай мове. Я аднак хадзіў сам адзін да настаўніцы на лекцыі англійскай мовы. Мы здалі ўсе і залікі, і экзамэны на першым семестры і перайшлі на другі.

Па загадзе Польшкага пасольства было створана так званае Студэнцкае польскае зямляцтва, якога кіраўніцтва выбіралі мы. Яно мела над намі нейкую ўладу і апеку. Кіраўніцтва зямляцтва мела сувязь з Польскім пасольствам. Былі выпадкі, што на агульным сходзе зямляцтва ўсе галасавалі за нейкую правіннасць студэнта, каб адаслаць яго дамоў у Польшчу, ці аставіць яго яшчэ на пробу. Было некалькі выпадкаў, што студэнтаў высылалі ў Польшчу нават на старшых курсах інстытута ці універсітэта. У нашым інстытуце такога выпадку не было, аднак на іншых здараліся. Напрыклад, выкінулі двух нашых знаёмых беларусаў з Інстытута суднабудавання. На Мікалая Берылку з Новага Беразова прыйшла скарга ад мясцовых сялян, што ягоны бацька з'яўляецца кулаком, а другога студэнта з Гайнаўкі выкінулі за злоўжыванне алкаголем і за адставанне ў навуцы. Пасля яны закончылі Палітэхнічны інстытут у Варшаве і сталі інжынерамі.

Мы бясплатна з невялікім спазненем атрымоўвалі польскія газеты і часопісы, такім чынам мы больш-менш ведалі, што дзеецца ў Польшчы. 15–21 снежня 1948 г. у Варшаве прайшоў кангрэс аб'яднання дзвюх партый ППР і ППС. З гэтых партый паўстала ПАРП (PZPR).

Амаль да канца 1953 г. абавязвала сталінская забарона чужаземцам жаніцца з грамадзянкамі Савецкага Саюза і чужаземкам выходзіць замуж за савецкіх грамадзян. Кахацца чужаземным студэнтам з савецкімі дзяўчынамі не забаранялася, аднак, калі ў выніку гэтага кахання атрымоўвалася цяжарнасць, тады для студэнта, калі дзяўчына прызналася, што бацькам дзіцяці з'яўляецца чужаземны студэнт, пачыналіся непрыемнасці. Часта такога польскага студэнта выганялі ў Польшчу. Толькі адзін польскі студэнт з Політэхнічнага інстытута ім. Бонч-Бруевіча астаўся, бо на сходзе студэнтаў, калі абмяркоўвалася яго справа, ён заявіў, што кахае дзяўчыну і хоча, каб яна выйшла за яго замуж. Выйсці замуж ёй не дазволілі, але студэнта пакінулі ў Ленінградзе. Ён пазней, у 1954 г., ажаніўся і забраў яе ў Польшчу. Пасля 1953 г., калі адмянілі забарону чужаземцам жаніцца з грамадзянкамі Савецкага Саюза, многія польскія студэнты прывезлі сабе жонак з Савецкага Саюза. Аднак я не ведаў такога выпадку, прынамсі пры мне яго не было, каб польская студэнтка выйшла замуж за грамадзяніна Савецкага Саюза і там асталася жыць.

У нашым інстытуце адзін раз у год арганізавалі навуковую канферэнцыю, на якой чыталіся даклады ў канферэнц-зале для студэнтаў. Кіраўнік канферэнцыі, ведаючы, што я добра ведаю рускую мову, папрасіў мяне напісаць і прачытаць студэнтам даклад на тэму польскай навукі і я згадзіўся. І раптам перад маім выступленнем з'явіўся прадстаўнік польскага зямляцтва з прэтэнзіяй, што я іх аб гэтым не паведаміў. Відаць, баяліся, што я скажу не тое, што трэба. Аднак, калі ён выслухаў мой

даклад, падзякаваў мне і больш ужо ніколі зямляцтва да мяне не чаплялася.

Аказалася, што зямляцтву аб маім дакладзе данесла польская студэнтка Станіслава Дабжынская. Мы даведліся тады, што з ёй трэба быць асцярожным, бо яна даносіла на мяне і на Баляслава Сехмана зямляцтву. Яна была вельмі непрыемная, можа таму, што мы ёю не цікавіліся. Як пазней аказалася, яна была яўрэйкай. Хаця яна мела семіцкія рысы твару, мы спачатку не здагадаліся, бо вельмі чыста гаварыла па-польску. Калі вярнулася ў 1954 г. у Польшчу, працавала ў Варшаве на фабрыцы імя Ружы Люксембург. Не магла выйсці замуж, хаця, калі яшчэ была студэнткай у Ленінградзе, то ў час канікул зацяжарыла і, даведаўшыся аб гэтым у Ленінградзе, паехала ў Варшаву, зрабіла аборт і вярнулася. Пасля ў 1967 г. выехала ў Аўстралію.

Баляслаў Сехман меў нямецкае прозвішча Sehman, аднак не хацеў, каб яно гучала па-нямецку і таму называў сябе не Зэйманам, а Сехманам. Ён прыехаў з Валбыха, але перад вайной жыў на Заходняй Украіне ў горадзе Беражаны недалёка Тарнопаля. Бацька яго быў там паштальёнам. У 1946 г. рэпатрыяваліся яны ў Польшчу. Дваццацігадовы юнак (нарадзіўся ён у 1929 г.) ужо тады быў лысым. Ён быў вельмі вясёлым хлопцам і я з ім пасябраваў. Мы закончылі такую самую спецыяльнасць, аўтаматыку і тэле механіку, і ён у 1954 г. атрымаў працу ў Гданьску на суднаверфі, але пасля папаў у армію, быў марскім афіцэрам, і ўжо ў 1970-ыя гады пайшоў на афіцэрскую пенсію і на пенсіі быў дырэктарам фабрыкі пражання кавы. Потым купіў сабе зямлю, гадаваў свіней і ў лістападзе 1980 г. паехаў з жонкаю па запрашэнні ў Заходнюю Германію і там яго застала ваеннае становішча 1981 г. і ён тады эміграваў у ЗША, дзе жыве да сённяшняга дня ля горада Медысан. Меў дзве дачкі: адна жыве з мужам каля Вроцлава, другой удалося выехаць у Канаду, а пасля да бацькі ў ЗША. У Меды-

сане нейкі час працаваў ён на універсітэце, пакуль не пайшоў на пенсію. Ад часу да часу мы перапісваемся. Часта мы гасцявалі ў сябе. Я калісь наведаў яго з сям'ёй, калі ў Гданьску жылі яшчэ яго бацькі. Бацька яго гаварыў па-польску з украінскім акцэнтам і ў прошлым часе не ўжываў канчаткаў. Замест сказаць па-польску „я працовалэм”, гаварыў „я працовал”. А матка гаварыла чыста па-польску і відна было, што калісь была вельмі прыгожай дзяўчынай.

З Ленінграда я перапісваўся з ліцэйскімі сябрамі і сяброўкамі: з Галінай Артысевіч, якая вучылася на медыцыне ў Любліне, з В. Кішкелем, які вучыўся на політэхнічным інстытуце ў Лодзі і з М. Гулько, які быў у войску і вучыўся на політэхнічным інстытуце ў Гданьску. У Любліне на медыцыне вучыліся Анатоль Цехан і Л. Урбановіч. Я перапісваўся таксама з маім дваюрадным братам Сцяпанам Пархоцем з Тэрэбуня, які закончыў будаўнічы тэхнікум у Гродне і працаваў у Лельчыцкім раёне пры будаўніцтве школ і бальніц. Перапісваўся я таксама з іншымі знаёмымі і ў Польшчы, і ў СССР. Перапісваўся я таксама з маім сябрам з Усходняй Прусіі, Валянцінам Казлоўскім, які тады жыў у Куйбышаўскай вобласці, куды яго ў 1945 г. вывезлі савецкія салдаты, а потым не адпусцілі дамоў, у Даўнева пад Беластокам. Ён там ажаніўся з рускай дзяўчынай, меў ужо двое дзяцей і працаваў пры нафтаздабычы.

Да паловы чэрвеня мы здалі ўсе залікі і экзамены ды перайшлі на другі курс, або на трэці семестр.

У канцы чэрвеня і на пачатку ліпеня 1949 г. усе польскія студэнты з Ленінграда паехалі на канікулы дамоў (да верасня). Ехалі мы цераз Маскву. Там мы заехалі ў Польскае пасольства і там нам далі начлег у студэнцкім інтэрнаце. З польскімі студэнтамі, якія вучыліся ў Маскве, мы паездзілі па горадзе і на наступны дзень у спальным вагоне ў цягніку Масква — Брэст мы прыехалі ў Брэст, а пасля ў Варшаву. Тут у Міністэрстве асветы мы здалі

загранічныя пашпарты. Далі нам стыпендыю за два месяцы і завезлі ў магазін, дзе за грошы міністэрства купілі нам касцюмы, кашулі і асенняе паліто. З гэтым багажом мы з М. Кердалевічам вярнуліся ў Чаромху. Дома застаў я ўжо новага мужа маёй сястры, Данілу Унучку. За год сястра паспела ўзяць развод з першым мужам і выйсці замуж за другога.

Мы з М. Кердалевічам прывезлі з сабой фотаапараты „Зоркі” і рабілі чорна-белыя здымкі. Рускія студэнты навучылі мяне не толькі як праяўляць чорна-белую плёнку, але і рабіць здымкі. Прывёз я з Ленінграда фотаапарат-велічальнік, фатаграфічную паперу, праявіцель і фіксаж. На руках у кожнага з нас быў савецкі гадзіннік, якіх там у магазінах было многа і былі яны вельмі танныя. Калі мы вярталіся назад у Ленінград, то фотаапараты прадалі і ў Ленінградзе купілі сабе новыя. Ездзілі мы таксама ў Бельск-Падляшскі, дзе сустрэліся са знаёмымі са школы. Помню, былі мы ў доме Артысевічаў, сустрэліся з Галінай і Іркай. Два месяцы праяцелі вельмі хутка і пад канец жніўня трэба было зноў ехаць у Міністэрства асветы, дзе нам далі пашпарты і білеты ў спальны вагон Варшава — Брэст і Брэст — Масква, бо перад 1 верасня трэба было быць у Ленінградзе. У Маскве былі мы два дні, затым паехалі ў Ленінград. Пачалі мы вучыцца на другім курсе інстытута.

Трэці семестр у ЛЭТІ

Другі курс пачалі мы ў групах разам з савецкімі студэнтамі. Хутка прыехалі да нас на першы курс тры польскія студэнты: Леон Вуйцік са Здуньскай Волі, Антон Калёнка з-пад Кракава і Эдуард Стрыхальскі з-пад Познаня. Прыехалі таксама студэнты з іншых краін. За сцяной нашага пакоя пасялілі балгара, з якім мы пасябравалі. Непадалёк быў інтэрнат Сельскагаспадарчага інстытута, у якім пасялілі некалькі польскіх студэнтаў, венгерскіх студэнтак, прыехаўшых вучыцца ў гэтым інсты-

туце. Мы часта з імі сустракаліся і на сходах, і прыватна.

У нізе інтэрната быў вялікі зал, дзе кожную суботу адбываліся танцы пад музыку з рэпрадуктара. Мы хутка пазнаёміліся з рускімі студэнткамі. Яны запрашалі нас да сябе ў пакой, а мы іх да сябе. Хутка мы завялі знаёмства і са студэнткамі з іншых інстытутаў, дзе вучыліся польскія студэнты. У многіх студэнтаў завязаліся рамамы. Мы часта хадзілі ў кінатэатры, тэатры і музеі ці ездзілі ў такія мясцовасці, як Пушкіна, Пецергоф ці Гаўлаўск. Нам, чужаземцам, можна было без спецыяльнага дазволу свабодна ездзіць у радыусе 30 км ад Ленінграда. Недалёка ад нашага інтэрната па вуліцы Кірава быў вялікі дом культуры з кінатэатрам і школай танцаў. Я пайшоў на курсы танцаў. За навуку трэба было заплаціць невялікую суму рублёў.

Недалёка ад нашага інтэрната быў тарговы Бальшой праспект, які цягнуўся ад плошчы Талстога аж да Васілеўскага вострава, дзе было многа розных магазінаў, у тым ліку тэкстыльных, дзе мы куплялі сабе без чаргі многа розных рэчаў — ад гадзіннікаў да фотаапаратаў. Заходзілі мы часта ў рэстараны, дзе цэны не былі многа вышэйшыя, чым у сталовых. Кіраўскі праспект цягнуўся да Петрапаўлаўскай крэпасці, а далей да Кіраўскага моста праз Няву, дзе мы летам у вольны час часта шпацыравалі. Па другой старане Кіраўскага праспекта, недалёка ад Петрапаўлаўскай крэпасці, стаяла нядзейсная тады прыгожая мячэць, а побач яе быў музей Кірава. Тады афіцыйна падавалі, што С. Кірава (Кострыкава) застрэліў Нікалаеў на праспекце ля гэтага музея, калі ён ехаў на машыне. Таму былы Троіцкі праспект назвалі праспектам Кірава. Сапраўды С. Кірава Нікалаеў застрэліў у Смольным палацы падчас партыйнага схода ля канферэнц-залы, калі С. Кіраў выйшаў да тэлефона.

Кожныя тры месяцы мы хадзілі ў Медыцынскі інстытут на рэнтген лёгкіх.

У студзені 1950 г. мяне там напалохалі, калі казалі,

што выявілі ў мяне туберкулёз лёгкіх. Тады выслалі мяне на праверку ў туберкулёзны дыспансер. Доктар пад рэнтгенам доўга правяраў мае лёгкія і сказаў, што ў інстытуце памыліліся. Сапраўды, у мяне на лёгкіх ёсць цёмная пляма, але гэта след ад старой хваробы. Рана даўно ўжо зарубцавалася вапнай і цяпер у мяне туберкулёзу няма, што аказалася праўдай. Але ў нашай сяброўкі па інстытуце Станіславы Дабжынскай на трэцім курсе выявілі туберкулёз лёгкіх, далі ёй у інтэрнаце асобы пакой і ўвесь час лячылі. Гэта быў пачатак хваробы і лёгка яе вылечылі. Больш я не чуў, каб нейкі студэнт з Польшчы хварэў на туберкулёз.

Ад часу да часу праходзілі ў нас пераважна на ўніверсітэце або ў іншай вышэйшай навучальнай установе сходы польскага зямляцтва, у часе якіх сустракаліся польскія студэнты. Тады я сустракаў пазнейшага „ніўскага” журналіста Міхася Хмялеўскага, які вучыўся на факультэце журналістыкі ўніверсітэта на Васілеўскім востраве.

У гэты час у Савецкім Саюзе панаваў да стомы культ асобы Іосіфа Сталіна. Яго партрэты віселі ў кожным важнейшым зале інстытута і кожнай дзяржаўнай установе, аб ім паэты пісалі пахвальныя вершы, на радыёхвалях спявалі аб ім песні, у кожнай газеце ці часопісе аб ім успаміналі і пісалі, часта змяшчаліся яго здымкі. Але людзі і рускія студэнты рэагавалі на гэта абьякава. Ніхто не мог голасна выказацца супраць гэтага, але ніхто адкрыта і не хваліў.

Сход Зямляцтва польскіх студэнтаў у Ленінградзе ў 1949 г. Д. Шатыловіч — першы злева, другая — Станіслава Дабжынская, пяты — Л. Вуйцік, шосты — Э. Стрыхальскі

І ў такой атмасферы мы працавалі і вучыліся.

З газет мы даведаліся, што ў Варшаве 27–29 кастрычніка 1949 г. прайшоў Кангрэс аб'яднання дзвюх партый НП (SL) і ПНП (PSL) у адну партыю АНП (ZSL).

І так мы ў 1949 г здалі залікі і іспыты і перайшлі на чацвёрты семестр другога курса ў ЛЭТІ і дачакалі новага 1950 года.

Чацвёрты семестр у ЛЭТІ

Здымак з вучнямі і настаўнікамі школы. Аўтар у трэцім радзе пасярэдзіне. Направа ад аўтара кіраўнік школьнага дома адпачынку

На чацвёртым семестры паслалі нас на практыку на металургічную фабрыку паблізу інстытута па вул. Папова. Мы хадзілі на лекцыі і на практыку. На фабрыцы нас вучылі працаваць, як рабочых, на розных станках і кожны з нас павінен сам быў зрабіць заданую рэч з металу. Я зрабіў вісячы замок да дзвярэй.

У чэрвені мы здалі ўсе залікі і экзамены з чацвёртага семестра і, як год раней, цераз Маскву паехалі на канікулы дамоў. У Брэсце на вакзале мы з М. Кердалевічам сустрэлі знаёмых з вёскі Чаромхі, якія, папаўшы ў Савецкі Саюз, не маглі выехаць у Польшчу, бо прызналіся, што з'яўляюцца беларусамі. Сустрэў я тады Антона

Ля дома адпачынку. Злева: М. Кердалевіч, студэнтка з Вроцлава і Д. Шатыловіч

Кердалевіча, які быў вывезены немцамі на прымусовую працу ва Усходнюю Прусію і якога пасля вызвалення савецкія салдаты вывезлі ў лагер аж пад Куйбышаў і калі адтуль яго адпусцілі, то ў Польшчу не дазволілі яму вярнуцца. Ён так пасля ў Брэсце і памёр.

Прыехалі мы ў Чаромху. Дома я застаў маю матку і сястру з мужам і іх малую дачку Ніну, якая мела ўжо сем месяцаў і спала ў калысцы. Першую палову ліпеня я правёў дома. Толькі раз ці два паехаў я да знаёмых у Бельск-Падляшскі.

Але ў другой палове ліпеня 1950 г. нас з М. Кердалевічам назначылі ехаць на злёт групы польскіх студэнтаў у горы каля Кудовы-Здрою. Быў там з намі яшчэ польскі студэнт з Суднабудаўнічага інстытута ў Ленінградзе, які жыў у Эльблангу. Іншыя студэнты і студэнткі былі з вроцлаўскіх навучальных устаноў. Многія з іх жылі ў Вроцлаве. Час прайшоў нам вельмі прыемна, жылі мы ў вялікім адпачынкавым доме, дзе нас добра кармілі. Хадзілі мы на экскурсіі, а раз мы пайшлі на вяршыню гары Снежнік ля самай чэхаславацкай граніцы. Пасля я доўгі час перапісваўся з Бажэнай і Крыстынай — студэнткамі з Вроцлава, а ў 1953 годзе нават гасціў я ў Бажэны Прускай у Вроцлаве на яе запрашэнне. І бачыўся я там з Крыстынай.

Перад выездам у вёску Чаромху запрасілі мяне ў школьны дом адпачынку каля Кудовы-Здрою, дзе я правёў адзін дзень з вучнямі.

На гары Снежнік. Злева: аўтар, студэнтка з Вроцлава, студэнт Суднабудаўнічага інстытута ў Ленінградзе

Выезд у вёску Паможэ

У жніўні 1950 г. я дагаварыўся з Геняй Шатыловіч — маёй сяброўкай з вёскі Чаромхі — паехаць у былую вёску Памэйрэн ля Гайльзберга ў былой Усходняй Прусіі, дзе я ў час нямецкай акупацыі быў вывезены на прыму-совую працу. Мы паехалі цягніком у Беласток, а адтуль у Ольштын. Горад Гайльзберг пры Польшчы назвалі Лідзбаркам–Вармінскім і туды мы ноччу паехалі з Ольштына. Прыехалі мы каля 10-тай раніцы, паглядзелі на разбураны горад і знішчаны помнік нямецкага палкаводца ў цэнтры горада, пайшлі пяхком у вёску, дзе я працаваў. Дорогу я добра ведаў. Дзесь ля гадзіны 12-тай мы дайшлі да вёскі, якая тады называлася Паможэ (пазней яе перайменавалі на Памарова) і на хутар, дзе я амаль два гады жыў і працаваў. Я даведаўся, што дом і цэлы хутар займае польская сям'я. Да нас выйшаў гаспадар, які аказаўся солтысам вёскі. Калі я яму распавёў, што я ў час акупацыі тут жыў і працаваў, ён здзівіўся і сказаў, што майго баўэра Ёзэфа Шпанэнкрэбса, яго сястру і швагра савецкія НКУСаўцы расстралялі ў садзе ля дома. НКУСаўцы хацелі забраць 12-гадовага сына баўэра Бруна і баўэр са сваёй сястрой не хацелі ім яго аддаць. І яны за гэта іх трох расстралялі, сына забралі, а дачку баўэравага швагра згвалтавалі і таксама з сабой павялі.

Калі мы ўголос думалі, што нам далей рабіць, солтыс нам сказаў, што ў вёсцы жыве немка, якую я ведаю, бо яе муж вельмі добра гаварыў па-руску. Саветы яго таксама расстралялі, але яго жонку і дачку пакінулі. І мы пайшлі да яе. Знайшлі мы яе на полі недалёка дома, дзе яна касіла авёс. Яна мяне пазнала. Я ўзяў ад яе касу і выкасіў невялікі палетак аўса. Яна нас запрасіла да сябе, дала нам вячэру і згадзілася, каб мы ў яе пераначавалі. Дала яна нам асобны пакой з двума ложкамі.

Пад вечар раптам прыходзіць нехта ад солтыса і кажа нам паказаць дакументы. Мы прад'явілі іх і ў сувязі з тым,

што ў нас такія самыя прозвішчы, мы сказалі, што мы з'яўляемся мужам і жонкаю. Ён забраў ад нас дакументы і сказаў, што яны будуць у солтыса і заўтра нам іх аддадуць. Мы пераначавалі ў немкі. На наступны дзень з'елі ў яе снеданне і вельмі падзякавалі за гасціну. Я хацеў ёй заплаціць за гасціну, але яна не згадзілася. Мы зайшлі да солтыса, а там якраз быў сход жыхароў вёскі. На сходы было некалькі знаёмых мне нямецкіх баўэраў. Многія з іх былі мазурамі і ўмелі гаварыць па-польску. Яны пацвердзілі вестку аб смерці майго баўэра, яго сястры і швагра. Солтыс аддаў нам дакументы і мы пайшлі пехатою на вакзал у Лідзбарк-Вармінскі.

Доўга чакалі мы цягніка і толькі пад вечар прыехалі ў Ольштын. Цягнік на Беласток быў толькі на наступны дзень. Тады я запрапанаваў сяброўцы пайсці да знаёмай у вёску, дзе я працаваў на падсобнай гаспадарцы, будучы салдатам Савецкай Арміі. Калі мы туды дайшлі, было ўжо цёмна. Зайшлі мы да маёй добрай знаёмай немкі-мазуркі, якая жыла сама з дзецьмі. Я пастукаў у дзверы, сказаў хто я і пасвяціў ліхтаром сабе ў твар. Я папрасіў пераначаваць нас і прадставіў сяброўку як маю жонку. Яна ветліва нас прыняла, бо помніла мяне добра як савецкага салдата, дала нам вячэру і шырокі ложкак. Мы пераначавалі, раніцай паснедалі і пайшлі на вакзал. Я даў ёй нейкую суму польскіх золотых за гасціну, хаця пачаткова яна не хацела іх узяць, але ўзяла. З Ольштына мы даехалі ў Беласток, а потым у Чаромху.

За тыдзень трэба было ехаць у Варшаву, а пасля ў Ленінград. Дома я пакінуў сястры патэфон з пласцінкамі, якія я прывёз з Ленінграда. Патэфон заводзіўся ручкай, бо ў Чаромсе яшчэ не было электраэнергіі.

Першы семестр трэцяга курса ў ЛЭТІ

На трэцім курсе трэба было выбраць факультэт. Мы з Сехманам выбралі факультэт электрапрыладабудавання, а М. Кердалевіч — энергетычны. Пасля мы вы-

У Ленінградзе. Злева: М. Кердалевіч, студэнтка Лена і Д. Шатыловіч

бралі спецыяльнасць аўтаматыку і тэле механіку. На нашым факультэце было многа лекцый і лабараторных прац па электроніцы, аўтаматыцы і рэгуляванні. С. Дабжынская пайшла на факультэт электронных лямп. Мы здалі ўсе залікі і экзамены пятага семестра да канца 1950 года. Пад канец 1950 г. мы даведаліся, што ў Польшчы правялі абмен валюты. На працягу аднаго тыдня трэба было абмяняць старыя польскія злотыя на новыя. Калі хто меў грошы на ашчаднай кніжцы, то 100 зл. мянялі на 3 зл., а ў абменным пункце за 100 зл. давалі толькі 1 зл. і то да нейкай абмежаванай сумы. Хто меў многа грошай, той траціў.

Я перавёз у Ленінград 1 500 зл. Забралі іх на абмен і нічога мне не далі.

Шосты семестр

Шосты семестр мінуў хутка. Я вучыўся на адным факультэце і спецыяльнасці з Сехманам. У чэрвені нас выслалі на два тыдні на практыку на фабрыцы „Электрасіла”, дзе рабілі генератары магутнасцю 25 тысяч кілават для электрастанцый ды сінхронныя і асінхронныя матары. Нам працу на фабрыцы паказваў і прывучаў да яе брыгадзір. Мы ехалі туды на трамваях і на даезд трацілі больш чым гадзіну, бо з Карпаўкі на фабрыку было далёка. Пасля практыкі мы хутка паздавалі ўсе экзамены, бо ўсе залікі здалі мы ўжо ў маі і збіраліся ехаць у Польшчу на канікулы. Цяпер нам дазволілі ехаць дамоў не цераз Маскву, але без перасадкі цераз Мінск у Брэст. У Брэсце мы селі на цягнік Брэст — Варшава і прыехалі ў Варшаву, а адтуль у Чаромху.

Канікулы

Я ў Ленінградзе купіў сабе 6-лямпавы радыёпрыёмнік „Балтыка РЗ-1” і трэба было яго правезці ў Польшчу. Савецкія мытнікі мне яго прапусцілі без мыта, але польскія ў Тарэспалі казалі мне заплаціць пошліну. А польскіх злотых у мяне не было, бо ў Ленінградзе забралі 1 500 старых злотых на абмен і новых не выдалі. Трэба было радыёапарат пакінуць у Тарэспалі. У Варшаве далі мне 700 зл. стыпендыі на два месяцы і я паехаў у сваю Чаромху. Дома ў сястры была ўжо другая, 6-месячная, дачка Лідка. Першая дачка Ніна ўжо бегала. Я хутка цераз Седльцы паехаў у Тарэспаль, заплаціў пошліну і прывёз радыёпрыёмнік дамоў. Аднак у вёсцы яшчэ ў той час не было электраэнергіі, хаця ўжо паставілі трансфарматар і да канца года мелі электрыфікаваць вёску. Але цераз вёску сталі на стаўбах праводзіць драты радыёлініі з Кляшчэль. Для тых, хто заплаціў, ставілі ў хатах радыёгаманілки (іх называлі радыёточкамі) і з моцнага радыёапарата з Кляшчэль па дратах перасылалі сялянам радыёвесткі, песні і музыку з Варшавы. Пакуль у хаце не паставілі радыёкропкі, я падключыў да дратоў на стаўбах рэпрадуктар свайго радыёпрыёмніка і слухаў весткі з Варшавы.

Даведаўся я, што у вёсцы Чаромсе арганізуецца сельскагаспадарчы кааператыў, у які пад адміністрацыйным ціскам запісалася ўжо больш за дзесяць сялян, і што кіраўніком калгаса выбралі бацьку першага мужа маёй сястры, Фаму Дубковіча. Мой швагер Даніла Унучка з 1945 г. працаваў на чыгунцы на станцыі Чаромха і да кааператыва не думаў запісвацца і не хацеў, каб запісвалася ягоная жонка, а мая сястра Марыя. А мяне тады гэтая справа не вельмі цікавіла.

Ліпень я правёў дома, толькі два разы паехаў я ў Бельск-Падляшскі, а ў жніўні мне назначылі тры тыдні практыкі на электрастанцыі ў Эльблангу. Два дні я пражыў у сябра — студэнта суднабудаўніцтва, які мяне за-

прасіў, і з якім я ў 1950 г. правёў час на студэнцкім злёце каля Кудовы-Здрою, а потым жыў у гасцініцы электрастанцыі. Працы ў мяне там многа не было — аглядваў я электрастанцыю і праглядваў электрычную дакументацыю, якую далі мне ў дырэкцыі. Электрастанцыя была невялікая, не мела электрафільтраў і таму многа сажы з комінаў падала на горад і аколіцу.

Вяртаючыся з Эльбланга, я заехаў у Варшаву, пахадзіў па магазінах і пабачыў, як за год падаражэлі тавары, а і выбар тавараў быў намнога горшы, чым у 1950 годзе. Відаць было, што жыццё насельніцтва пагоршылася.

Вярнуўшыся дамоў, я хутка выехаў у Варшаву, а з Варшавы ў Брэст і далей цераз Баранавічы ў Ленінград.

Сёмы і восьмы семестры:

Сёмы семестр у Ленінградзе прайшоў спакойна. Я здаў усе залікі і экзамены і перайшоў у восьмы семестр.

Помню, як у маі месяцы частцы польскіх студэнтаў зямляцтва арганізавала цікавую экскурсію ў калгасы Ленінградскай вобласці. Усюды прымалі нас вельмі цёпла, паказвалі калгасы, а там спевы і танцы мясцовых калгасных гурткоў. Калі ў чэрвені мы здалі ўсе залікі і экзамены, мяне і Сехмана хацелі скіраваць на практыку на фабрыцы ў горадзе Чэбаксары, але мы не згадзіліся, бо хацелі мець практыку ў Польшчы. Паехалі мы дамоў цераз Баранавічы ў Брэст, а з Брэста ў Варшаву. У Варшаве мы з М. Кердалевічам атрымалі стыпендыю і вярнуліся ў Чаромху.

Польскія студэнты ў Ленінградзе. Злева ў першым радзе — С. Дабжынская, у другім радзе справа — Д. Шатыловіч, у астатнім радзе пасярэдзіне — Б. Сехман

Канікулы

У Чаромсе быў ужо сарганізаваны сельскагаспадарчы кааператыў (калгас). У вёсцы ліквідавалі ўжо цераспалосіцу, злучылі ўсю зямлю сялян. Участкі маёй маткі і швагра аб'ядналі амаль у адзін кусок, які далі за нашым гумном, пастаўленым ужо шваграм, на месцы дзе яно стаяла да 1944 г. і згарэла ў час баёў у вёсцы. Далі нам два агароды, адзін паміж хатай і гумном, а другі на заходзе вёскі, дзе калісь і быў. Паміж станцыяй Чаромхай і вёскай пачалі будаваць вялікую кааператыўную абору. Зямлю кааператыў атрымаў паміж станцыяй і вёскай Чаромхай. Мне адразу кінулася ў вочы малое і рэдкае жыта, якое расло на калгаснай зямлі. У прыватных гаспадароў яно было высокае і густое, а на кааператыўнай зямлі малое і рэдкае. Ні мая матка, ні сястра, ні швагер не былі ў кааператыве. Да мяне прыходзіў сусед Навум Шатыловіч, каб я яму памог напісаць скаргі на кааператыў. Я яму сказаў як трэба пісаць, аднак я сам яму нічога не пісаў, бо польскую мову ён ведаў добра і сам добра пісаў. Яшчэ пры цары, так як і мой бацька, ён працаваў на чыгунцы тэлеграфістам і цяпер за гэтую працу атрымоўваў пенсію. А рада кааператыва пасля абвінаваціла мяне, што я быццам бы пісаў за яго скаргі на кааператыў, што было хлуснёй.

Вёску Чаромху падключылі ўжо да электрасеці, у хаце была ўжо электраэнергія і я мог ужо з лямпавага радыёпрыёмніка, які я прывёз з Ленінграда ў 1951 годзе, слухаць музыку і навіны не толькі з Варшавы, але і з Масквы ды іншых краін свету, у тым і „Вольную Еўропу” і Бі-Бі-Сі на польскай мове. Мой швагер любіў слухаць гэтыя радыёстанцыі. Тады яшчэ іх так моцна не глушылі. Цяпер я прывёз электрычны патэфон і многа рускіх пласцінак з музыкай і песнямі, якіх слухалі таксама і суседзі.

У жніўні я паехў у Варшаву, дзе ў Міністэрстве вышэйшай асветы накіравалі мяне на практыку на Фабрыцы трансфарматараў імя Дзімітрава. Закватаравалі мяне

Перад інтэрнатам па вул. Карпаўка ў Ленінградзе. Справа Д. Шатыловіч, а злева ад яго — Б. Сехман, далей — тры рускія студэнты ЛЭТІ, сябры па інтэрнаце

ў гасцініцы „Палёнія” ў Варшаве. На фабрыцы адзін тыдзень я збіраў трансфарматыры невялікай магутнасці. Пасля сустрэў я Б. Сехмана і даведаўся, што ён адбывае практыку недалёка ад мяне — на Фабрыцы тэлефоннай апаратуры „ZWUT” (Zakłady Wytwórcze Urządzeń Telefonicznych). Я тады паехаў у міністэрства і атрымаў дазвол перайсці на практыку на гэтую фабрыку. Там на канвееры дзяўчыны выконвалі тэлефонныя рэле. Праца была больш цікавая. Я ў гасцініцы „Палёнія” меў пакой з двума ложкамі і туалетам. У апошнім тыдні ў мой пакой на свабодны ложак перайшоў Б. Сехман. І так хутка і прыемна прайшла нам практыка і трэба было ехаць назад у Ленінград. У хаце ў Чаромсе я правёў яшчэ тыдзень і зноў прыехаў у Варшаву за пашпартам і білетам у Ленінград цераз Баранавічы. З Брэста ў Ленінград мы з М. Кердалевічам і Б. Сехманам ехалі ў адным купэ спальнага вагона. Помню, як на Беларусі на нейкай станцыі выйшаў я на перон. Стаяла там многа жанчын і адна з іх запытала ў мяне, ці я не маю прадаць хлеба. Я сказаў, што прадаць у мяне няма, але даць магу. У мяне была лішняя буханка белага хлеба, якую я купіў у Варшаве. Вынес я хлеб з вагона. Яна так уцешылася, што хацела пацалаваць мяне ў руку. Тады іншая жанчына, якая стаяла недалёка, сказала: „Ты не цалуй яму рукі, а дай яму семечак”. Я гавару, што мне непатрэбныя семечкі. Яна адкрыла торбу і пачала сыпаць мне ў кішэнь семечкі сланечніка.

І так мы 30 жніўня даехалі ў наш інтэрнат па вул. Карпаўка ў Ленінградзе.

Дзевяты і дзесяты семестры

На дзевятым семестры лекцыі і лабараторыі звязаныя былі з выбранай намі спецыяльнасцю. Многа было электронікі, тэлемеханікі, тэорыі рэгулявання машын. У электроніцы пазнаёмілі нас з транзістарамі, якія паказаліся на Захадзе, аднак яшчэ не ўвайшлі ў масавую прадукцыю. Я цікавіўся тэлемеханікай, дыстанцыйным кіраваннем імпульсамі многіх агрэгатаў, магнетычнымі ўзмацняльнікамі магутнасці, напружання і электрычнага току, сельсінамі і іншымі прыборамі і ўстаноўкамі дыстанцыйнага кіравання машынамі. Так што ўсе залікі і экзамены дзевятага семестра я здаў у вызначаным часе і перайшоў у дзесяты.

Гэта быў ужо апошні семестр у Ленінградскім электратэхнічным інстытуце. Трэба было ўжо збіраць матэрыял для дыпломнай працы на тэму: дыстанцыйнае кіраванне 10 гідрэлектрастанцыямі з аднаго пульты кіравання. Я азнаёміўся ўжо з аўтаматыкай гідратурбін, з іх аўтаматычным пускам і затрымкай, тэлевымярэннем розных параметраў турбіны і генератара і іншымі данымі.

Якраз 5 сакавіка памёр дыктатар савецкага ўрада І. В. Сталін. Некалькі дзён перад гэтай датай ужо перадавалі па радыё аб яго цяжкай хваробе. У інстытуце ўжо ў 1948 г. стаяла некалькі невялікіх тэлевізараў (падобных на польскі тэлевізар „Вісла”) і на іх можна было аглядаць кінахронікі з Масквы, але я рэдка туды заглядаў. І раптам 6 сакавіка раніцай а 6 гадзіне голасна закрычаў рупар у нашым пакоі і на калідоры. Паведамлялася, што на Савецкі Саюз навалілася вялікае няшчасце, бо памёр вялікі Сталін. Рупар разбудзіў нас усіх. І тады з ложка сарваўся рускі студэнт, са злосцю павыцягваў штэпселі рупараў з кантактаў і сказаў: „Чёрт напугал мяня; я думал, што несчасць — это война. Спите дальше, ничего страшного не случилось”. І мы далей спалі. Ніякіх паніхід у Інстытуце ў сувязі са смерцю Сталіна не было. Я не бачыў, каб нехта са студэнтаў вельмі яго шкадаваў.

Копія пiсьма аб даносах на мяне ад улад сельскагаспадарчага кааператыва ў Чаромсе. Як бачым, даносы на мяне пачалі пiсаць яшчэ перад маім артыкулам у „Газету беластоцкую“, бо ўжо ў лютым 1953 г., а мой артыкул быў надрукаваны ў лiпені 1953 г. Амаль усё, што напiсана ў даносах, гэта хлусня. Не мог я кiраваць суседам маёй сястры Навумам, бо ён жыў у Чаромсе, а я ў Ленiнградзе. Не мог я выслаць свайго швагра на працу на чыгунцы, бо ён працаваў там з 1945 г., калi ён яшчэ не быў маім шваграм. Маю сястру яны не маглі выкiнуць з кааператыва, бо яна туды не ўступала, швагер ёй забаранiў запiсвацца ў кааператыву. Хлуснёй ёсць i тое, што я не пазнаваў людзей з вёскi i iм не кланяўся. Я кланяўся iм, калi нават даведаўся аб iх даносах. Праўдай ёсць толькi тое, што я iм не даваў нiякай рады. Я мог бы iм толькi параiць, каб лепш працавалi.

трымаў і напісаў некалькі слоў аб гэтым у „Газету беластоцкую“. Я тады нават не думаў, што мой допіс надрукуюць. Я доўга не затрымаўся ў Чаромсе, бо трэба было ехаць на практыку. Першыя два тыдні практыкі я правёў на малых гідрэлектрастанцыях на рацэ Радуні недалёка Гданьска. Я паехаў у Гданьск, дзе мяне накіравалі на гэту

Пасля толькі перадалі весткі з пахавання яго ў маўзалеі побач з В. І. Леніным.

У чэрвені я здаў усе залікі і экзамены ды паехаў на канікулы дамоў. У Брэсце, чакаючы цягніка ў Варшаву, я сустрэўся з мужам маёй цёткі Алёны, Васілём Пархоцем з вёскі Тэрэбун ля Брэста. Ён прыехаў у Брэст сустрэцца са мною. Ён мне раскажаў аб цяжкім жыцці ў калгасе. Вельмі ўцешыўся, калі я яму падарыў кілаграм лімонаў. Ён сказаў, што ад 1939 г. лімонаў не бачыў. У Ленінградзе ў магазінах іх было поўна.

У Чаромсе дочкі маёй сястры, Ніна і Ліда, ужо бегалі. Калі я зноў паглядзеў на маленькае жыта на кааператывных палях, не вы-

практыку, і адтуль за-
браў мяне на сваім
аўтамабілі да сябе на
кватэру дырэктар гэ-
тых гідраэлектра-
станцый. І я жыў у яго
два тыдні. Гэта быў
двухпавярховы дом.
Жонка дырэктара да-
вала мне снаданні,
абеды і вячэры. Я жыў
у асобным пакоі на
другім паверсе. Дом
стаяў недалёка возе-
ра, па якім мы ў воль-
ны час плавалі на па-
русных лодках. Ды-
рэктар умеў імі кіра-
ваць. У будзённыя дні
яго шафёр вазіў мяне

Характарыстыка, якую выдаў інстытут Польшкаму пасольству ў Маскве па яго жаданні

службовым аўтамабілем па гідраэлектрастанцыях на рацэ
Радуні, каб я пабачыў іх, а дома ён даваў мне праглядаць
іх праекты. Я пазнаёміўся з працай гэтых гідраэлектра-
станцый. Тады прыйшла вестка, што ў Маскве арышта-
валі міністра дзяржаўнай бяспекі СССР Лаўрэнція Берыю.
Ён быў арыштаваны 28 чэрвеня, але вестка аб гэтым
прыйшла пазней. Стала відавочным, што пасля смерці І.
Сталіна ў Маскве ішла барацьба за ўладу.

Калі я вярнуўся ў Чаромху і гасцяваў на кватэры ў Да-
нусі зпад Сувалкаў, настаўніцы з вёскі Чаромхі, неча-
кана з’явіўся яе сусед, які прынёс „Газету беластоцкую”
і прачытаў мой невялікі артыкул на тэму чарохмаўскага
сельскагаспадарчага кааператыва. Улады кааператы-
ва артыкул прынялі як абразу. Не паспеў я яшчэ выехаць
на другую практыку, як нечакана ў хаце маёй сястры з’я-
віўся прадстаўнік партыі з Бельска-Падляскага. Ён

папракаў мяне, чаму я сваёй радай не памагаю кааператыву, а толькі крытыкую яго ў газеце. Я адказаў, што ў мяне няма часу, каб займацца кааператывам, я нядаўна прыехаў з практыкі і заўтра ізноў еду на чарговую, што мне трэба будзе пісаць дыпломную працу. Ён ад'ехаў вельмі сярдзіты.

Другую практыку я правёў на яленягурскіх электрастанцыях. Першы тыдзень пражыў я на гідрэлектрастанцыі на рацэ Бобр каля вёскі Сядленцін, насупраць адпачынкавага дома „Перла Захаду”. Жыў я ў пакоі ў самой гідрэлектрастанцыі з навуковым працаўніком Вроцлаўскага політэхнічнага інстытута. Апекавалася мною вельмі прыемная дзяўчына Геня, якая там працавала і жыла ў Сядленціне. Пасля я быў на іншых гідрэлектрастанцыях і некалькі дзён жыву ў пакоі на гідрэлектрастанцыі ў Шклярскай Парэмбе. Сустрэкаўся я там з працаўніком Інстытута аўтаматыкі з Вроцлава інжынерам Каліноўскім, які ў той час займаўся аўтаматызацыяй гідрэлектрастанцыяў. Ад яго я атрымаў многа дакументацыі, якую я, змяніўшы, выкарыстаў у сваёй дыпломнай працы. Вяртаючыся дамоў, я па дарозе заехаў на пару дзён да Бажэны Прускай у Вроцлаў, якая мяне запрасіла. Бажэну Прускую я пазнаў на злёце студэнтаў каля Кудовы-Здрою ў 1950 г. Калі я быў на практыцы ў Варшаве і жыў у гасцініцы „Палёнія”, яна да мяне прыязджала, але чамусьці мяне не знайшла.

Вяртаючыся цераз Варшаву, заехаў я на два дні да майго школьнага сябра Антона Ляшчынскага. Ён ужо закончыў Палітэхніку (тры гады) у Варшаве, атрымаў дыплом інжынера, працу ў праектным бюро і аднапакаёвае памяшканне, з малой кухняй і туалетаў, каля кінатэатра „Мурануў”. Ажаніўся ён з полькай з-пад Пярэмышля. Шлюб ён браў і ў каталіцкім касцёле, і ў праваслаўным саборы ў Варшаве. Ён пазнаёміў мяне з сяброўкай ягонай жонкі, Крыстынай, з якой я перапісваўся, а потым сябраваў, калі атрымаў працу ў Варшаве.

Адна са старонак альбома студэнтаў, якія атрымалі дыпламы інжынера ў ЛЭТІ ў 1953 г. Унізе — Дзмітры Шатыловіч, зверху — Балеслаў Сехман

Калі я прыехаў у Чаромху, ад настаўніка з вёскі Чаромхі даведаўся, што ўлады сельскагаспадарчага кааператыва слалі супраць мяне даносы ў партыйныя органы і ў Міністэрства вышэйшай асветы.

Я яшчэ паспеў на пару дзён паехаць у Элк да маёй сяброўкі Веры, якая мяне запрасіла. Яна была сястрой настаўніцы, якая раней вучыла ў школе ў Чаромсе. Вярнуўшыся ад Веры, я хутка выехаў у Ленінград пісаць дыпломную працу.

Пазней я даведаўся, што даносы на мяне пісалі і ў Польскае пасольства ў Маскву. Пасольства ў маі запатрабавала ад інстытута ЛЭТІ маю характарыстыку. Інстытут выдаў аба мне добрую характарыстыку, якую ніжэй змяшчаю, і можа таму мне далі мажлівасць атрымаць дыплом інжынера.

Дыпломную працу трэба было пісаць пяром і тушшу на белай паперы без лінеек. Нельга яе было друкаваць на

пішучай машынцы. Я напісаў 140 старонак. Акрамя таго трэба было тушшу вычарціць 12 рысункаў на аркушах А0. На пачатку снежня праектная праца ў мяне была гатовая і ў палове снежня я яе абараніў перад экзаменацыйнай камісіяй, атрымаў вельмі добрую ацэнку і званне інжынера электрыка па спецыяльнасці аўтаматыка і тэле механіка. У Польшчы дадалі мне яшчэ тытул магістра, якога ў СССР няма.

Напрыканцы снежня я атрымаў дыплом інжынера і білеты ў спальным вагоне на цягнікі Ленінград — Варшава — Чаромха і перад новым 1954 годам я быў ужо ў Варшаве. Перад нашым выездам з Ленінграда прыйшло паведамленне, што ўжо адменены сталінскі закон, у адпаведнасці з якім нельга было чужаземцам жаніцца з грамадзянамі Савецкага Саюза. І нашы польскія студэнты, якія яшчэ вучыліся на пятым курсе, напрыклад А. Калёнка і Л. Вуйцік, на наступны год прывезлі з сабой жонак з Ленінграда.

У Міністэрстве вышэйшай асветы сказалі мне прыехаць да іх у лютым 1954 г. і тады ўладкуюць мяне на першую працу. У Чаромсе ў сястры я сустрэў ужо трэцюю дачку, Галіну, якая была яшчэ ў калысцы. А дзве дачкі, Ніна і Ліда, ужо бегалі і гаварылі. Швагер быў незадаволены, што родзяцца яму самыя дочки.

Праца ў Варшаве

Да лютага адпачываў я дома ў Чаромсе. Адзін раз заглянуў я ў Бельск-Падляшскі, дзе спаткаўся з Галінай Артысевіч, якая скончыла ўжо медыцынскі факультэт у Любліне і працавала ў Бельску лекарам. Дзесь ля 15 лютага я паехаў у Варшаву ў Міністэрства вышэйшай асветы і там, калі даведаліся, на якую тэму я пісаў дыпломную працу, скіравалі мяне да працы ў Варшаўскае бюро праектаў гідрэлектрастанцый (Warszawskie Biuro Projektów Siłowni Wodnych) на пасаду асістэнта праекціроўшчыка. Раней мелі ў плане выслаць мяне ў Новую Гуту

каля Кракава. На працу трэба было мне явіцца 1 сакавіка. Я на два тыдні вярнуўся дамоў, бо за люты я яшчэ атрымаў стыпендыю.

1 сакавіка я з'явіўся ў аддзел кадраў праектнага бюро ў нядаўна ўзведзеным будынку па вуліцы Кручай 6/14 у Варшаве. У гэтым самым будынку працавала Варшаўскае бюро энергетычных праектаў „Энергапраект” (Warszawskie Biuro Projektów Energetycznych „Energoprojekt”), у якім праектаваліся цеплавыя

Дзмітры Шатыловіч у 1954 г.

электрастанцыі і цеплавыя электрацэнтралі, і Управа бюро энергетычных праектаў (Zarząd Biur Projektów Energetycznych), які кіраваў энергетычнымі бюро. Калі я закончыў усе фармальнасці, напісаў аўтабіяграфію, пасялілі мяне на другім паверсе дома каля бюро, у трохпакаёвай кватэры з кухняй і туалетам, у якой ужо жылі тры працаўнікі бюро. Я стаў жыць у пакоі з працаўніком адміністрацыі. У суседнім маленькім пакоі жыў інжынер, які праектаваў гідравузлы гідраэлектрастанцыі, а ў наступным — два гідрарамеханікі. Я хутка пазнаёміўся з імі і жылі мы як у гасцініцы, вельмі згодна. Усе мы былі халасцякамі. Гэта была кватэра-гатэль. Кухня і туалет у нас былі супольныя на чатырох жыхароў. У кухні быў газ, а ў туалете — цёплая вада, якая награвалася электрычным бойлерам. За кватэру мы не плацілі, толькі бюро.

На працы стварылі праектную групу малых гідраэлектрастанцыі, да якой далучылі мяне. Далі нам асобны пакой, у якім працавала 12 праекціроўшчыкаў розных спецыяльнасцей. Праекціроўшчыкаў па электрычнай спецыяльнасці было двух: я і тэхнік. У пакоі нашы рысункі чарцілі дзве маладыя чарцёжніцы. Кіраўніком праектнай

Ніна Кандыба ў 1954 г.

групы назначылі В. Лэпецкага, працаўніка, які працаваў у бюро ўжо год. Ён раней вучыўся ў Ленінградскім політэхнічным інстытуце, але захаўся ў рускай студэнтцы. Калі нарадзілася ў іх дзіця, пачаўся шум, у якім супраць яго выступала матка дзяўчыны. Тады, як я пісаў раней, нельга было польскім студэнтам жаніцца з рускімі дзяўчынамі. І яго за гэта выкінулі з інстытута і выдварылі ў Варшаву. Тут ён дакончыў вучобу, атрымаў дыплом інжынера і пачаў працаваць у Варшаўскім бюро праектаў гідрэлектрастанцый. Праз год, калі быў адменены закон, што чужаземцам нельга жаніцца з рускімі дзяўчынамі, яна прыехала да яго з дзіцём і стала працаваць інжынерам-праекціроўшчыкам у „Энергапраекце”, бо атрымала польскае грамадзянства. Нарадзілася ў іх трое дзяцей і доўгі час жылі яны згодна, але пасля ён пакінуў жонку і знайшоў сабе другую працу. А яна працавала ў „Энергапраекце” да пенсіі.

Нашай праектнай групе даручылі запраектаваць невялікую гідрэлектрастанцыю каля Плоцка. Я туды ездзіў, аглядаў месца і праз два месяцы мы з тэхнікам выдалі электрычны праект гэтай малой гідрэлектрастанцыі, а іншыя працаўнікі — праекты па іншых спецыяльнасцях.

На пачатку сакавіка прынеслі мне пісьмо з аддзела кадраў ЦК ПАРП (КС PZPR), у якім запрашалі мяне з’явіцца ў іх будынак па вуліцы Новы Свят. Выклікаў мяне да сябе працаўнік ЦК таварыш Мруз. Каб дайсці да гэтага таварыша, зараз за ўваходнымі дзвярамі будынка трэба было атрымаць пропуск у яго пакой. За дзвярамі быў тэлефон, з якога да яго трэба было пазваніць, каб ён згадзіў-

Адказ на даносы ўлад сельскагаспадарчага кааператыва ў Чаромсе на мяне ся мяне прыняць. Ён згадзіўся. Я зайшоў да яго і ён мяне пачаў распытваць на тэму даносаў, якія супраць мяне кіравалі ўлады сельскагаспадарчага кааператыва ў сяле Чаромха. Ён прачытаў усе іх абвінавачанні. Я адказаў, што ўсё, што яны напісалі, з'яўляецца хлуснёй. Ён не паверыў, даў мне паперу і ручку, ды загадаў мне напісаць аўтабіяграфію і вызначыць мае адносіны да абвінавачанняў. Я напісаў, ён прачытаў і казаў мне яшчэ другі раз усё гэта напісаць. Я напісаў другі раз, ён яшчэ раз прачытаў і сказаў, што яны ўсё гэта правераць і мяне адпусціў. Праз два месяцы я атрымаў паведамленне, што ўсе даносы на мяне былі выдуманя. Копія паведамлення прыкладаецца. З гэтага часу перасталі на мяне пісаць даносы.

Калі мы закончылі праекты гідраэлектрастанцыі, ніхто больш нам не даручыў праектаваць іншыя новыя малыя гідраэлектрастанцыі і нашу праектную групу распустілі. Працаўнікоў перавялі ў іншыя праектныя групы па праектаванні вялікіх гідраэлектрастанцый, а мяне ў другой палове мая выслалі на два тыдні на практыку. Мес-

ца практыкі я выбраў сам — невялікую гідраэлектрастанцыю ў Шклярскай Парэмбе, дзе я быў у мінулым годзе. Практыка аказалася адпачынкам у курортным месцы. Па тэлефоне з гідраэлектрастанцыі я дазваніўся да Гені з Сядленціна каля Яленяй Гуры, з якой я быў знаёмы з практыкі ў 1953 г. і па яе запрашэнні, па дарозе ўжо ў Познань, заехаў я на адзін дзень. У Познані ў Энергацэнтралі я праглянуў дакументацыю іншых гідраэлектрастанцый і вярнуўся ў Варшаву.

У сувязі з тым, што я добра ведаў рускую мову, з 1 чэрвеня адкамандзіравалі мяне ў „Энергапраект”. У гэты час у Варшаве на Жэрані на савецкай дакументацыі і абсталяваннях будавалася цеплавая электрацэнтраль, якая давала не толькі электраэнергію ў электрасець, але і гарачую ваду для ацяплення жылля і на іншыя патрэбы. Там былі генератары, цеплавыя турбіны і катлы на вугальны пыл магутнасцю па 25 тыс. кВт кожны, якіх прывозілі з Саюза і там збіралі. На тэрыторыі будаванай цеплавой электрацэнтралі быў барак, у якім пасялілі праектную групу Варшаўскага бюро энергетычных праектаў „Энергапраект”, якая займалася адаптацыяй савецкай дакументацыі да польскай апаратуры. І мяне туды накіравалі. Трэба было туды ехаць на двух трамваях. Аднак можна было спазняцца, бо там не было працоўнай дысцыпліны. Я мог перад выездам на Жэрань заехаць у „Энергапраект”. Кіраўніком гэтай групы быў старэйшы ўжо інжынер Э. Мазік. Праца ў гэтай групе была вельмі прыемнай. Я хутка асвоіў савецкую электрычную дакументацыю і лёгка навучыўся прысасоўваць яе да польскай апаратуры. Я атрымоўваў там сталы заробак — 975 зл. і 975 зл. прэміі ў месяц. Акрамя таго мне дадаткова давалі заказы на пераклады савецкай дакументацыі з рускай мовы на польскую, за якія вельмі добра плацілі. Тэхнічныя пераклады былі вельмі лёгкія. Акрамя таго я на месцы ў будынку цеплавой электрацэнтралі мог пабачыць і апаратуру, і мантаж яе, і многаму навучыцца.

Пры канцы чэрвеня па запрашэнні Ані з Крынак, сваячкі В. Кішкеля (з якой я пазнаёміўся, калі быў у Крынках у В. Кішкеля і потым перапісваўся з ёй, калі вучыўся ў Ленінградзе) я паехаў у Вроцлаў, дзе яна вучылася на рускай філалогіі. Яна здала ўжо ўсе экзамены. Начаваў я ў інтэрнаце. Мы вельмі прыемна правялі два дні. На чыгуначным вакзале яна перад маім ад'ездам сказала мне нешта непрыемнае, я абразіўся і адышоў ад яе без развітання. Праз два месяцы яна прыслала мне пісьмо, у якім вельмі прасіла ў мяне прабачэння і намякала, што хацела б мець такога мужа як я. Але я тады ўжо быў заняты другой дзяўчынай, якая пазней стала маёй жонкай, і на гэтае пісьмо я не даў адказу. Яна, як я пасля даведаўся ад В. Кішкеля, працавала настаўніцай рускай мовы, выйшла замуж за паляка, нарадзіла двое дзяцей, і пазней з ім разышлася.

У нядзелю я часта хадзіў у сабор Марыі і Магдаліны на Празе і пасля літургіі часам сустракаўся з сябрамі і сяброўкамі. Я часта сустракаўся з Алёшам Шыманюком са Ставішчаў, які ў 1946 г. атрымаў атэстат сталасці ў Беларускім ліцэі ў Бельску-Падляшскім, закончыў у Варшаве юрыдычны факультэт і працаваў у Польшкім агенцтве друку (PAP — Polska Agencja Prasowa).

1 жніўня 1954 г., у нядзелю, я таксама сустрэўся з Аляксеем Шыманюком і ён мяне пазнаёміў са Святанай Петруковіч, якая разам з ім працавала. Яна запрасіла нас да сябе на абед, які прыгатовіла яе матка. Яе бацькі былі рускімі эмігрантамі, якія ўцяклі ў Польшчу ў 1920 г., жылі ў Варшаве і тут пажаніліся. Яе бацька, Уладзімір Петруковіч, быў мастаком, маляваў карціны пад псеўданімам Петрыні, пераважна краявіды, асабліва Варшавы, і часам працаваў дэкаратарам у тэатрах. Яны паміж сабою гаварылі толькі на рускай мове. Калі мы сядзелі за сталом, прыйшла да іх у госці Ніна Кандыба са сваёй мачахай. Іх таксама запрасілі за стол. Пасля яшчэ да іх прыйшла Галіна Сланіцкая, сястра Але-

га Сланицкага з Гайнаўкі, які вучыўся нейкі час у Ленінградзе ў Інстытуце суднабудавання. Галіна Сланицкая ўжо тады была спявачкай. Пасля яна была лаўрэаткай міжнародных конкурсаў і ад 1957 г. спявала сапрама як са-лістка-прымадонна ў Вялікім тэатры ў Варшаве. Андрэй Анацік хацеў, каб яна выйшла за яго замуж, ды яна адмовіла. Выйшла за паляка-акампаніятара, мела з ім дачку, і разышлася з ім. Я потым не раз сустракаў яе з дачкой пры царкве на Волі. Галіна Сланицкая ўжо не жыве. У гэты час спявала яна толькі ў ансамблі песні, здаецца, у Ансамблі Войска Польскага, аднак яна вельмі хвалілася сваімі поспехамі, што мне не вельмі спадабалася. Ніна вяла сябе скромна. І так я пазнаёміўся з Нінай, хаця мала мы з сабою гутарылі. Аднак, як яна мне пазней прызналася, я тады спадабаўся ёй і яе матцы. Я ў гэты час нават не падумаў, што яна хутка стане маёй жонкай.

У наступную нядзелю, 8 жніўня, я таксама прыйшоў у сабор і пасля літургіі сеў на лаўку паблізу сабора і чакаў, што можа з царквы выйдзе нехта знаёмы. І раптам нечакана з сабора выйшла Ніна Кандыба і смела падышла да мяне, прывіталася. Запытала яна мяне, ці я маю час паехаць з ёй на праваслаўныя могілкі на Волі. І мы паехалі. Там зайшлі мы на магілу дачкі яе мачахі, Зофіі, якая заўчасна памерла ў 1953 г. Ніна паклала кветкі. І з Волі Ніна запрасіла мяне да сябе ў Пястуў каля Варшавы (Piaśtów), дзе яна жыла. Мы туды паехалі на электрычцы. Жыла яна з мачахай у прыватным доме недалёка ад вакзала. Прыдзялілі ім вялікі пакой (30 м²) і вялікую кухню (18 м²) з вялікім сталом. Кухня была вугальная, туалет на двары, вада ў калодзежы. У гэтым доме жыла ўласніца дома пані Лісецкая з дочкамі і яны займалі некалькі пакояў на першым і другім паверхах. Пасуседску, у пакоі з кухняй, жыла яшчэ другая кватарантка. Мы з Нінай былі самі з гадзіну, калі прыйшла яе мачаха. Яна прыгатовіла абед і я праседзеў у іх да вечара.

Вечарам Ніна правяла мяне да цягніка і на развітанне мы пацалаваліся. Я на электрычным цягніку вярнуўся на сваю кватэру ў Варшаве.

Ніна была сіратой, матка ў яе памерла, калі ёй было чатыры гады. Бацька ажаніўся другі раз у 1938 г., а сам памёр у 1946 г. у Чанстахове, куды яны ў 1944 г. уцяклі ад савецкіх войскаў. І бацька яе, і матка паходзілі з дваранскай сям’і. Яе дзед быў царскім генералам. Царскім генералам быў яе дзядзька, які з арміяй Врангеля ўцёк з Крыма ў Югаславію, ды пасля вярнуўся ў Польшчу, дзе меў свой маёнтак. Калі ў 1939 г. з’явілася Чырвоная Армія, то ўсю яго сям’ю выгналі з маёнтка. Аднак не арыштавалі. Ён памёр хутка ў Сарнах на Валыні, а яго жонка цераз Літву пераехала ў Югаславію, дзе жыла яе дачка Анна, жонка прафесара Бялградскай палітэхнікі Уладзіміра Фармакоўскага. Ніна працавала недалёка ад мяне, метраў 300, у бюро бухгалтарам, па вуліцы Наваградскай (Nowogródzka). Мы абмяняліся тэлефонамі і пачалі амаль кожны дзень сустракацца пасля працы. Хадзілі мы разам у кіно, у тэатры, наведвалі кавярні. І так мы праводзілі вольны час да другой паловы верасня, калі я на працы атрымаў 14 дзён водпуску. Водпуск я рашыў правесці ў сяле Чаромха. Я запрапанаваў Ніне, каб яна паехала разам са мной. Яна згадзілася, аднак яна магла ўзяць толькі адзін тыдзень водпуску. Тры тыдні яна ўжо выкарыстала раней.

18 верасня, у суботу, мы на цягніку Варшава — Бела-вежа паехалі ў Чаромху. Сустрэў нас швагер Даніла і на фурманцы завёз дадому. Маёй маме і сястры Ніна спадабалася, асабліва тады, калі даведаліся, што яна праваслаўная. Матка мая вельмі не хацела мець нявесткі каталіцкага веравызнання, бо ведала прыклады, што тады ў сям’і часта даходзіла да непрыемных канфліктаў. Таксама Антон Ляшчынскі, які ажаніўся з каталічкай, спаткаўшы калісь маю матку, сказаў, каб яна мяне папярэдзіла перад глупствам якое ён зрабіў. І так мы з Ні-

най правялі ў сяле тыдзень і 25 верасня Даніла адвёз яе на вакзал. Я там з ёй развітаўся. Яна паехала ў Варшаву, а я астаўся яшчэ на адзін тыдзень у Чаромсе.

Матка і сястра пачалі мяне падгаворваць, каб я хутчэй жаніўся, бо хутка мне стукне 28 гадоў. Таму, калі я вярнуўся ў Варшаву, дзесь каля 15 кастрычніка я запрапанаваў Ніне, каб яна выйшла за мяне замуж. Яна вельмі ўцешылася і сама ў аддзеле запісаў грамадзянскага стану па вуліцы Новы Свят аформіла тэрмін нашага грамадзянскага шлюбу на дзень 4 лістапада. Наш шлюб быў скромны і ціхі. Сведкам з майго боку быў Алёша Шыманюк, а з яе — Лена Раўш, яе праваслаўная сяброўка, якая мела мужа каталіцкага веравызнання і які потым яе кінуў. Пасля шлюбу паехалі мы на кватэру Ніны ў Пястуў, дзе быў скромны прыём для сведкаў. Я астаўся жыць на кватэры ў Ніны. Спалі мы ў кухні, а яе матка ў пакоі. З Пястава было мне далёка ездзіць на працу: у Варшаву электрычным цягніком, а пасля двума трамваямі на Жэрэнь. Таму я неадкладна пайшоў на спатканне да дырэктара Управы энергетычных бюро Э. Дрызка з просьбай даць мне кватэру. Ён абяцаў, што па-стараецца мне прызначыць кватэру, калі толькі Міністэрства энергетыкі яе атрымае. Хутка дырэктара Э. Дрызка перавялі ў Міністэрства энергетыкі на пасаду генеральнага дырэктара, аднак абяцанае слова ён стрымаў і ў наступным годзе пад канец красавіка я атрымаў малую кватэру (2 пакоі з цёмнай кухняй, з акном у малы пакой, і туалетам з ваннай — разам 30 м²) у новым будынку па вул. Лавіцкай на Макатове. Было там цэнтральнае ацяпленне, у кухні газ, а ў туалете — ванна з цёплай вадой, якую награвала газавая печ.

А пакуль што я жыў на кватэры ў Ніны без прапіскі, бо трымаў сваё месца ў Варшаве, дзе я быў прапісаны. Я не хацеў страціць варшаўскую прапіску, бо з красавіка 1954 г. вельмі цяжка было прапісацца ў Варшаве і трэба было прасіць дазволу ў сталічнай мэрыі. Прапіску да-

Шлюб у царкве ў Варшаве

валі толькі тым, якія атрымоўвалі ад дзяржавы кватэру.

У лістападзе нечакана памёр генеральны праекціроўшчык цеплаэлектрацэнтралі на Жэрані і на яго месца назначылі майго кіраўніка інж. Мазіка.

Ён тады запрапановаў мне, каб я стаў на яго месца кіраўніком праектнай групы на Жэрані. Я згадзіўся. Мяне перавялі з Бюро праектаў гідраэлектрастанцый у Бюро энергетычных праектаў „Энергапраект”, назначылі мя-

Шлюб у царкве ў Варшаве

не кіраўніком праектнай групы на Жэрані і змянілі мне званне з асістэнта праекціроўшчыка на праекціроўшчыка, павысілі мне сталы заробак з 1950 зл. на 2120 зл. і далі мне 150 зл. дадатку за кіраўніцтва.

Царкоўны шлюб у саборы на Празе мы ўзялі 7 лістапада. Карону над намі трымалі браты Хмяльніцкія, знаёмыя Ніны. На прыёме, які прыгатовілі цешча з Нінай, было ўжо больш людзей. Былі сем'і Хмяльніцкіх і іншыя госці, прыехалі на шлюб мая matka і сястра з вёскі Чаромхі.

І так у Пяставе дачакаліся мы новага 1955 года. Я помню, што ў пакоі я паставіў невялікую ёлку і ўпрыгожыў яе белымі шарыкамі. Прывёз я з Чаромхі лямпавы радыёпрыёмнік куплены ў Ленінградзе і яго падключыў.

Дзмітры ШАТЫЛОВІЧ